

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь бакалавр

на тему

**ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У
ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА МЕТОДИ ЇХНЬОГО РОЗВИТКУ**

Виконала: студентка 3 курсу, П/32 групи
спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійна програма «Психологія»
Чернявська Вікторія Анатоліївна

Керівник: кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Байда Світлана Петрівна

Рецензент: доктор педагогічних наук,
професор Кравченко О.О.

Умань 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	7
1.1. Цінності як фактор детермінації морального становлення особистості в підлітковому віці в сучасних соціокультурних умовах...	7
1.2. Методологічні підходи до дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості в підлітковому віці	17
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	27
2.1. Методика дослідження факторів впливу на формування моральних цінностей у підлітковому віці	27
2.2. Результати експериментального вивчення факторів впливу на формування моральних цінностей у підлітковому віці	57
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку психології характеризується тенденцією гуманізації, що визначає актуальність вивчення ціннісно-сміслової сфери та її впливу на процес морального розвитку особистості. Моральне становлення відбувається завдяки формуванню світогляду, підґрунтям якого виступає система цінностей, переконань, принципів. Прийняття й засвоєння моральних цінностей формує світоглядні уявлення, на основі яких людина здійснює моральне самовизначення. Світоглядні цінності істотно впливають на вектор життєвої активності особистості, на формування ціннісного відношення до світу й виконують регуляторну функцію в смислому пошуку й моральній поведінці. Проблема ціннісної детермінації особистісного становлення викликає інтерес сучасних дослідників І. Д. Бега, І. А. Зязюна, І. П. Манохи, В. В. Рибалки та ін. Однак, психологічні закономірності впливу ціннісних детермінант на моральну сферу до кінця не вивчені.

Найбільш актуально проблема формування ціннісної системи встає в підлітковому віці, оскільки цей вік є сензитивним щодо морального самовизначення особистості (Д. Б. Ельконін). Саме в підлітковому віці закладаються ті основи, на яких будуватиметься ціннісно-моральний стрижень особистості в її подальшому житті. Основним джерелом формування ціннісно-сміслової сфери є культурно-історична спадщина: цінності, ідеали, критерії добра і зла. Процес морального становлення особистості оптимізується впливом культури, що втілює прагнення людей до вищих духовно-моральних ідеалів і формує ціннісний простір моральної свідомості. Сьогодні вітчизняна культура характеризується дифузністю ціннісних орієнтирів, відсутністю чітких ціннісних критеріїв і моральних зразків у суспільстві; гедоністично-прагматичною спрямованістю, індиферентністю щодо духовно-моральних аспектів буття (В. Франкл, Е. Фромм); наявністю деструктивного впливу реклами, що сприяє нав'язуванню нездорових стереотипів (алкоголізації, легалізації сексуальних девіацій) і закладає основи для формування факторів самознищувальної поведінки. Значною небезпекою для психічного здоров'я сучасної молоді є експансія ряду західних цінностей (гедоністичних, прагматичних), які не є домінуючими в традиційній національній культурі (С.П.Тищенко). Таким чином, ситуація полімодальності

життєвих орієнтирів загострює проблему ціннісно-морального вибору особистості. У зв'язку з цим серед сучасної молоді спостерігаються масові прояви низького рівня моральної просвіти, несформованості ціннісно-сміслової і моральної сфер, що стимулює формування гедоністично-прагматичної спрямованості. Втрата ціннісних орієнтирів виступає причиною багатьох проблем психічного розвитку молоді, сприяє девіаціям морального становлення. Порушення традиційної ціннісної ієрархії викликає формування особистісних дисгармоній. Е. Фромм відзначає, що наслідком витіснення духовних цінностей прагматичними є нездатність особистості до побудови сутнісних взаємин, оскільки із прагматичної позиції інша людина сприймається як конкурент або засіб досягнення власної мети. Гедоністична спрямованість також є «глухим кутом розвитку особистості», оскільки гедонізм стає єдиним джерелом глибоких переживань індивіда, за яких він відчуває себе соціально повноцінним.

Здоровий розвиток творчої особистості в юнацькому віці визначається наявністю духовної ціннісної спрямованості, що сприяє актуалізації вищої потреби в пошуках сенсу життя (Г.О. Балл, Б. С. Братусь, С. Д. Максименко, Т.М.Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм). Методологія психологічної допомоги особистості в цьому напрямі ґрунтовно висвітлюється в наукових працях О. Ф. Бондаренка, Г. І. Онищенко, В. Г. Панка, та ін. Проте, слід зазначити, що питання розробки практичних методів сприяння моральному становленню шляхом свідомого прийняття вищих, зокрема, духовних цінностей з урахуванням закономірностей ціннісної детермінації морального розвитку в юнацькому віці до останнього часу розроблялись недостатньо. Тому, враховуючи актуальність проблеми впливу ціннісних факторів на процес морального становлення, ми обрали тему дослідження: «Фактори впливу на формування моральних цінностей у підлітковому віці та методи їхнього розвитку».

Об'єктом дослідження є моральне становлення особистості в підлітковому віці.

Предметом дослідження є психологічні чинники морального становлення особистості в підлітковому віці.

Мета дослідження – виявити фактори впливу на формування моральних цінностей у підлітковому віці.

Для реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз стану проблеми психологічних чинників морального становлення особистості в підлітковому віці у українській та зарубіжній науці, визначити понятійний апарат та методологічний підхід дослідження.
2. Визначити систему психологічних чинників морального становлення особистості в підлітковому віці, розробити методичний інструментарій їх дослідження.
3. Дослідити структуру та зміст психологічних чинників морального становлення особистості в підлітковому віці.
4. Встановити закономірності психологічних чинників морального становлення особистості в підлітковому віці.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, узагальнення, систематизація даних наукової літератури, за допомогою яких проведено теоретико-методологічне вивчення проблеми детермінаційного впливу ціннісної системи особистості на її моральне становлення; *емпіричні* – спостереження, анкетування, тестування, проєктивні, психосемантичні, репертуарні методи, констатувальний експеримент; *розвивальні* – формувальний психолого-педагогічний експеримент, психологічний тренінг, психологічне консультування. Обробка експериментальних даних здійснювалася за допомогою кореляційного та факторного аналізу.

Експериментальна база: загальноосвітній навчальний заклад № 14 м. Умань. Експериментальною роботою було охоплено 64 особи. В основному емпіричному дослідженні брало участь 30 учнів 9-го класу та 34 учні 10-го класу.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про структуру та зміст системи цінностей як детермінант розвитку моральної сфери особистості в юнацькому віці; в уточненні положень ціннісно-особистісного підходу в контексті дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості.

Практичне значення дослідження полягає в розробці системи психодіагностичної роботи з підлітками.

Дані про апробацію. Матеріали бакалаврського дослідження доповідалися на засіданні кафедри психології та на Всеукраїнській наук.-практ. інтернет-конференціях.

Байда Світлана, **Чернявська Вікторія** Вплив моральних цінностей на ефективність формування гнучких умінь у підлітків. Soft skills – невід’ємні аспекти розвитку та формування конкурентоспроможності сучасних студентів: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 10 травня 2024 р.) / [ред. кол. : Сафін О. Д. та ін.]. Умань, 2024. С. 11-14.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 61 найменування. Робота містить таблиці. Загальний обсяг роботи – 86 сторінок.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Цінності як фактори морального становлення особистості в підлітковому віці в сучасних соціокультурних умовах

Підлітковий вік є сензитивним щодо морального самовизначення – людина починає усвідомлювати власні цінності, критично ставитися до суспільних моральних норм. Тому правомірно говорити про те, що моральне становлення в цей період носить *свідомий* характер.

На думку Л. Стейнберга, у юнацькому віці відбувається ряд психологічних змін особистості, активізується когнітивний і моральний розвиток (відбуваються категоризація мислення, систематизація понять, з'являються висока чутливість відносно справедливості, боротьба за ідеали, захоплення філософією, вироблення особистого «морального кодексу»). Нормальний розвиток особистості в юнацькому віці визначається готовністю людини до вирішення життєвих питань, до морального самовизначення, що стає можливим при наявності чітких моральних переконань. До числа новоутворень юнацького періоду Л. І. Божович відносить формування ціннісних орієнтацій, зразків свідомої поведінки, необхідною умовою розвитку яких виступає належний рівень сформованості самосвідомості й рефлексії – здатності усвідомлювати власні психічні процеси [6].

Л. І. Божович вважає, що ціннісні детермінанти особистісного становлення залишаються актуальними протягом всього життя людини, але в підлітковому віці оволодіння цінностями відбувається завдяки посиленню ролі самоактивності в цьому процесі [11, 12].

Моральне становлення як процес духовного зростання, має певні етапи й кризові періоди, під час яких людина відчуває психологічний дискомфорт і соціально-психологічну дезадаптацію. Вивченням психологічних закономірностей при подоланні

життєвих криз (вікових, духовних, ціннісних, екзистенційних тощо), займалися Е. Еріксон, Т. М. Титаренко та ін. Всі типи психологічних криз характеризуються наявністю різких змін особистості, підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту. Є. А. Донченко й Т. М. Титаренко класифікують кризи за критеріями тривалості, продуктивності (конструктивна і деструктивна) [21, с. 52-53].

Криза в розумінні Е. Еріксона – це стан людини, що виникає при блокуванні її цілеспрямованої життєдіяльності зовнішніми або внутрішніми чинниками, пов'язаними з переходом до нового етапу розвитку особистості [56]. Наслідком вдалого проходження кризи є досягнення певного рівня особистісної зрілості. Говорячи про те, що сучасний технологічний прогрес витісняє традиційні (культурні, моральні, релігійні) основи ідентичності, Е. Еріксон підкреслює що людина потребує системи ідей (цінностей, принципів), які надають їй переконливу картину світу. Зріла особистість по Е. Еріксону характеризується наявністю психосоціальної ідентичності, сензитивний період формування якої приходить на юнацький вік. Невирішена криза ідентичності сприяє формуванню «дифузії ідентичності», що служить підставою розвитку специфічної патології в юнацькому віці. Насмілимося припустити, що показниками даної особистісної патології є дифузність ціннісної системи, яка обумовлює нездатність людини до самовизначення. Е. Еріксон відзначає, що молодь страждає від конфлікту ідентичності й заявляє про це в юнацькій субкультурі (негативізм, порушення сексуальної ідентичності тощо). Таким чином, ступінь ідентичності обумовлена взаємозв'язком особистості й культури, у якій вона формується.

В. Франкл пише про екзистенційні кризи. Процеси, перебудови смислових структур свідомості та переорієнтація на нові життєві цінності, що відбуваються під час кризи, впливають на подальший розвиток особистості [47, с.49-88]. Залежно від конструктивності вирішення кризи відбувається або особистісний ріст, або деградація особистості.

Ціннісна криза, на думку П. І. Юнацкевича, обумовлена наявністю внутрішньоособистісного конфлікту, сутність якого, укладається в боротьбі мотивів (між різними цінностями, між бажанням та обов'язком) [56]. У ситуації зіткнення

мотивів при недостатньому розвитку ціннісної регуляції особистість не може зробити вибір, оскільки не спрацьовує ціннісна система. Таким чином, життєва криза є важливим етапом особистісного розвитку на шляху досягнення особистісної зрілості.

Інтерес до вивчення впливу ціннісних факторів морального становлення особистості в юнацькому віці має соціальні підстави. Вітчизняні дослідження цінностей як факторів розвитку моральної сфери в основному дотримуються концепції її соціокультурної детермінації, що відбито в публікаціях Т. В. Бутківської, Л.І. Пилипенко [16, 20, 43]. На думку В.В. Москаленко й В.Г. Романова, процес соціалізації особистості послаблюється у зв'язку із неузгодженістю особистісних і культурних цінностей [37, с. 197]. С. Л. Рубінштейн, відзначає, що в юнацькому віці (на етапі активної соціалізації) при розбіжності соціальних і вже існуючих особистісних цінностей може відбуватися внутрішньоособистісний конфлікт, який перешкоджає особистісному становленню [55, 56]. Цю ж думку підтримує І. Я. Медведєва, говорячи про те, що молоде покоління на рівні колективного несвідомого увібрало цінності традиційної культури, які властиві слов'янському менталітету, виховувалося на основі «перекрученої» ієрархії цінностей сучасної культури. Це покоління виявилось в складній ситуації ціннісного конфлікту духовно-моральних і прагматично-гедоністичних цінностей [35]. Проблему співвідношення духовності й моралі в сучасному молодіжному середовищі піднімає С.І. Болтівець [8].

Таким чином, процес морального становлення сучасної молоді обумовлений впливом соціокультурного фактору (засвоєнням цінностей культури) з врахуванням внутрішньоособистісних (психологічних) умов.

Сьогодні вітчизняна культура, переживаючи ідеологічну кризу, характеризується відсутністю єдиної лінії духовно-морального розвитку. Як результат, на перший план у свідомості багатьох людей, особливо молоді, виходять прагматичні й гедоністичні цінності (комфорт, гроші, задоволення, розваги, престиж). Як відзначає С.П.Тищенко, «небезпеку для здоров'я молоді представляє експансія західних, невласних традиційній культурі, цінностей (культ гіпертрофованого практицизму, індивідуалізму, знецінювання моральних норм і принципів, пропаганда почуттєвих задоволень,

сексуальної розбещеності, орієнтація на іншу людину як на засіб реалізації потреб власного Я)"» [61, с.344]. В. Абраменкова, говорить про те, що сучасна культура характеризується індиферентністю стосовно духовно-моральних цінностей: «Розмиваючи грань між належним і неналежним, сучасна культура позбавляє дитину можливості морального вибору, прирікає її на помилкову альтернативу вибору кращого з гіршого» [1, с. 83]. М. Романенко, аналізуючи деструктивний вплив засобів масової інформації на процес формування психіки молоді, описує механізм духовних підмін, що спричиняє патогенний розвиток особистості: «Під видом публікацій у сучасних журналах про моду, макіяж ми бачимо вкраплення (пропаганду наркотиків, статті проти моралі, хворі обличчя, неприродні пози, вираження жадоби до грошей і розваг, моделі девіантної поведінки), які залишають у психіці дитини величезні шрами, нав'язуючи нездорові стереотипи поведінки» [53, с. 218].

На думку В. Д. Менделевича, «ціннісний хаос» масової культури, що проявляється в негативному впливі ЗМІ, аморальних слоганах реклами, створює умови для соціальної ізоляції й відчуженості людей, нездорового способу життя, що призводить до невротичного розвитку особистості. За експериментальними даними клінічних досліджень В. Д. Менделевича, процес невротизації особистості має наступні вікові особливості [36]. У юнацькому віці основою для розвитку невротичної симптоматики є стан психоемоційної перенапруги з комплексом реакцій образи, розчарування, тривоги, непевності, провини; когнітивні порушення проявляються в труднощах прийняття рішень і переходу до дій. Психотравмуючий стан стимулює ціннісну переорієнтацію, фіксованість на моральних основах вчинків і поведінки людей. Штучне культивування в масовій культурі сексуальної потреби призводить до патологічних форм залежності від неї, які легко прищеплюються в підлітків у зв'язку з їхнім бажанням здаватися дорослими.

Таким чином, вплив деструктивних ціннісних особливостей масової культури обумовлює девіації морального становлення сучасної молоді, що проявляється у відхиленнях особистісного розвитку від ціннісно-моральної норми, у зниженні загального рівня моральної просвіти молодих людей, росту антигуманної, егоїстичної й гедоністичної спрямованості особистості.

Результатом інтеріоризації й засвоєння *гедоністичних* цінностей при відсутності духовно-моральної основи, є гедоністична спрямованість, що характеризується наявністю інфантилізму й розмитості ціннісних орієнтацій, відсутністю зрілої рефлексії, на якій будуються світоглядні погляди. І. Ю. Кулагіна й В. М. Колоцький відзначають, що гедоністична особистість не здатна до морального самовизначення, оскільки вибір, який навіть не можна назвати особистісним, визначений самою гедоністичною установкою [28, с. 354]. При цьому людина виявляється нездатною до професіоналізації, до побудови сталих сімейних відносин, оскільки, ані про відповідальність перед родиною, ані про серйозне ставлення до роботи мови в цьому випадку не йде. Для духовно обмежених індивідів гедонізм може стати *єдиним* джерелом сильних відчуттів, де вони почувають себе соціально повноцінними, що, на думку В. О. Остроглазова, є глухим кутом розвитку особистості [42, 64].

Е. Фромм порушує питання про те, які потреби є здоровими, а які – патогенними й відзначає, що радикальний гедонізм сполучений з невтримним егоїзмом, як характерологічною рисою невротичної особистості [61]. Відсутність вольових якостей і навичок до самовиховання створює ризик примикання людини до морально-деструктивних молодіжних течій, в яких життя зосереджене лише на прагненні до розваг та задоволень. Ігнорування духовних основ життя викликає розвиток психічних аномалій. Сексуальна домінанта обумовлює розвиток споживчої орієнтації, нездатність людини до любові, подружньої вірності.

Духовна криза масової культури, представлена відсутністю чітких моральних критеріїв, відображається на сфері спілкування між людьми. Відносини серед молоді найчастіше будуються виходячи із *прагматичних* мотивів («з ним вигідно, зручно», «у нього є гроші», «вона гарна, сексуальна», «він – перспективний чоловік»). Засвоєння прагматичних цінностей обумовлює формування прагматичної спрямованості особистості, що на відміну від гедоністичної, характеризується досить чіткою ієрархічністю в системі цінностей з домінуванням тих або інших прагматичних мотивів (престиж, влада, кар'єра) [28]. У цьому випадку самовизначення піддається впливу кон'юнктури, моди й інших зовнішніх умов. У відносинах з навколишніми, у любові й дружбі в прагматично-егоїстичних особистостей переважають мотиви

самоствердження, орієнтація на матеріальний бік життя, оскільки гроші й матеріальні цінності виступають вираженням могутності й влади. Зрозуміло, що родина, побудована на основі мотивації престижу, позбавлена сутнісних, духовно-моральних відносин між її членами, а тому найчастіше не витримує випробувань часом і побутовими труднощами. Варто відзначити, що прагматизм сучасної вітчизняної молоді не побудований на любові до праці. На відміну від західного варіанту придбання багатства шляхом завзятої праці, серед наших юних співвітчизників досить розповсюдженою є орієнтація на безмежні задоволення без зусиль: «хочу всього й відразу», їм не вистачає усвідомлення того, що для досягнення мети є один вірний шлях – самовіддана праця на моральній основі.

Важливо відзначити, що довірливе міжособистісне спілкування з ровесниками є актуальним і значимим у юнацькому віці. Т.Г. Григор'єва, Л.В. Лінська відзначають, що наявність у людини моральних якостей сприяє конструктивності міжособистісного спілкування [19]. Прагматизм же перешкоджає встановленню довірливих відносин, прирікаючи людини на самотність, а виникаючі комунікативні труднощі загострюють внутрішньоособистісні конфлікти.

У результаті ми можемо спостерігати, що особисте життя молодих людей нагадує калейдоскоп, у якому партнери, які часто міняються, залишають після себе розчарованість і озлоблення. Людина, не маючи внутрішніх сил, для того, щоб пережити душевний біль, намагається заглушити його розвагами (телебаченням, комп'ютерними іграми, алкоголем). Відносні цінності (прагнення, насамперед, до матеріального благополуччя й зручності життя), що домінують у свідомості індивіда як абсолютні, не дають йому можливості сформувати правильну життєву позицію. Результатом душевного спустошення є зростаючий рівень наркоманії серед молоді. Таким чином, формування гедоністичної й прагматично-егоїстичної спрямованості особистості обумовлює її *моральну уцербність* (нездатність до морального вибору, до переживання вищих духовних почуттів, до побудови сутнісних відносин з оточуючими).

Отже, ціннісні особливості сучасної масової культури ми можемо узагальнено диференціювати в такий спосіб: розмитість ціннісних орієнтирів у наслідок

неструктурованості різних типів субкультур, відсутність чітких ціннісних критеріїв і моральних ідеалів у суспільстві; гедоністично-прагматична орієнтація при індиферентності відносно духовно-моральних аспектів.

Резюмуючи сказане, можна зробити висновок: ціннісні особливості, які властиві сучасній молодіжно-масовій культурі, ідуть врозрід із ціннісними детермінантами морального розвитку в юнацькому віці, що викликає девіації морального становлення молоді. У контексті даного дослідження під девіаціями морального становлення ми розуміємо не відхилення *поведінки* людини від *середньостатистичної* норми, а відхилення *особистісного розвитку* від *ціннісно-моральної* норми внаслідок недостатньої сформованості моральної сфери особистості.

Таким чином, вплив сучасної культури є *зовнішньою* умовою, що обумовлює спотворення формування моральної сфери особистості, що є *внутрішньою* (психологічною) передумовою девіацій її морального становлення.

У глобальному сенсі ми маємо сьогодні проблему особистісної *лімінальності* – смислової та когнітивної неструктурованості внутрішнього світу людини. Як відзначає Т.М.Титаренко, лімінальні особистості «мають багато труднощів у подоланні життєвих перешкод» [49, с. 6]. Проявом лімінальності є культурна маргінальність людини. Термін «маргінальність» був уведений Р. Парком для позначення соціально-психологічної адаптації емігрантів, і означає характеристику особистостей, які опинилися на межі культур. У контексті нашого дослідження під маргінальністю розуміється неприналежність людини до певного типу культурної традиції. Таким чином, ціннісний хаос, що характеризує сучасну вітчизняну культуру, формує певний тип «потенційно невротизованої особистості», котра, функціонуючи на межі неструктурованих типів субкультур (соцреалізм, модерн, молодіжна субкультура, американська масова культура), не має чіткої ієрархії ціннісної структури. Відсутність вірних ціннісних орієнтирів обумовлює внутрішню конфліктність людини, стан психологічного дискомфорту, що, по суті, являє собою психологічні труднощі, з якими зіштовхується лімінальна особистість.

Далі наведено теоретичний аналіз психологічних підходів щодо *критеріїв норми* морального становлення в юнацькому віці.

Категорія «норма морального розвитку» тісно пов'язана з поняттями «психічне здоров'я» і «особистісна зрілість», які виступають індикаторами успішності особистісного становлення. А. Ребер відзначає, що «психічне здоров'я характеризує людину, яка функціонує на високому рівні поведінкової й емоційної регуляції» [51, с. 141]. У рамках даного дипломного дослідження мова йде про психічне здоров'я, що припускає наявність гармонійної структури особистості, яка дозволяє їй самореалізовуватися на високому особистісному (соціальному, духовно-моральному) рівні. С.Л. Рубінштейн пропонує трьох-рівневу структуру особистості: психофізіологічний, індивідуально-психологічний та індивідуально-смысловий рівні [56]. Складовими індивідуально-смыслового рівня є смисложиттєві цінності й основні види ставлень особистості (до себе, до навколишніх, до дійсності). А.Г. Асмолов відзначає, що індивідуально-смысловий рівень характеризується наявністю смислових утворень, що забезпечують підтримку внутрішньої рівноваги й установок, в утримуванні яких зафіксоване ціннісне відношення особистості до суб'єктивно значимих об'єктів [48].

С.Д. Максименко зближує категорії *психічного*, *психологічного* й *духовного* здоров'я, розглядаючи їх як шаблі нормального процесу розвитку особистості [31, с. 4]. При цьому психологічне й духовне здоров'я розглядаються ним як прояви індивідуально-смыслового рівня (по С.Л. Рубінштейну). Як критерії психологічного здоров'я С.Д. Максименко виділяє сформованість позитивних емоційно-ціннісних відносин особистості до себе, до навколишніх, до світу (довіра, любов), уміння справлятися з життєвими проблемами, стресостійкість і здатність до ефективної, творчої діяльності. Конструктивна реалізація людиною позитивних відносин до навколишніх створює відчуття щастя й духовного спокою. С.Д. Максименко відзначає, що психологічно здорові особистості здатні самостійно ставити цілі, приймати рішення, нести відповідальність, що, на наш погляд, припускає наявність розвинутої моральної сфери [32].

Б.С. Братусь відзначає, що критерієм нормального розвитку й особистісного здоров'я служить *моральна орієнтація*, підкреслюючи при цьому, що людина може бути психічно здоровою, але особистісно хворою [13]. Він розширює 3-х рівневу

модель С.Л. Рубінштейна, додаючи до неї вищий (IV-й) – *екзистенційний* рівень *життєтворчості*, що досягається через здійснення особистісного вибору, знаходження сенсу життя, керування смисловою регуляцією.

На думку В.Є. Чудновського критерієм психічного здоров'я є *стабільність* особистості, що проявляється в єдності цілей і моральних установок [35]. При стабільності домінування моральної мотивації дозволяє виходити за рамки вузько особистих інтересів, у той час як нестійкість пов'язана або із прагненням до задоволення або орієнтацією на егоїстичну мету [35]. Р. Мей підкреслює значимість екзистенційних характеристик особистісної зрілості: соціальної інтегрованості й духовної напруженості [39, 40]. В. Франкл зв'язує поняття «духовного здоров'я» особистості з категорією *сенсу життя*, наявністю «певного рівня напруги, що виникає між людиною й об'єктивним сенсом» [58 с. 11].

На думку Е. Фромма, основним способом гідного самоздійснення особистості є *здатність любити* – мистецтво, рівнозначне мистецтву жити [8]. Про здатність до любові як показнику істинності людського існування говорить Г.О. Марсель: шлях до пізнання Божественної істини полягає у любові, «яка дозволяє людині відкрити буття в іншому, побачити його цінність, що існує незалежно від Я» [49, с. 166].

А. Маслоу оцінює наявність самоактуалізації особистості й домінування *буттєвої мотивації* як основні критерії її психічного здоров'я [33, с. 29]. Л. В. Мар'яненко підкреслює, що «духовність у сполученні зі сформованою ціннісно-смисловою сфери стає важливою умовою самоактуалізації» [34, с.236]. В. А. Харитонов показує ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між патологією психічного функціонування особистості, порушеннями в її *ціннісно-моральній сфері* й *соціалізації*. На його думку, психологічною основою девіантного розвитку є несформованість моральної регуляції.

О. Р. Калітевська визначає психічне здоров'я як зрілість і активність механізмів особистісної *саморегуляції*, здатність людини виступати активним суб'єктом свого життя у світі [24]. М. С. Корольчук пропонує як основний критерій психічного здоров'я показник *психічної врівноваженості* особистості (емоційної стабільності, самоконтролю), що обумовлює гармонійність її цілісної структури, врівноваженість, орієнтацію на саморозвиток і пошук сенсу життя. Він відзначає, що благополуччя

психічного здоров'я може бути порушено наявністю патохарактерологічних рис особистості, дефектів у морально-естетичній сфері, а також невірним вибором ціннісних орієнтацій [27, с. 10-13].

Аномалії в психіці проявляються й при порушенні процесу *соціально-психологічної адаптації* (дезадаптивній поведінці, конфліктності, ворожості). К. Роджерс відзначає, що депривація потреби в повазі й прийнятті дезорієнтує особистість у системі її цінностей, які складають підставу її психологічного благополуччя [52]. А. В. Киричук також говорить про деструктивний вплив афективної депривації на стан психічного здоров'я людини [25, 26]. Т. М. Титаренко й О. А. Донченко відзначають, що про психологічне здоров'я особистості можна судити по ступеню розвиненості адаптаційних можливостей, які є фактором протистояння впливу деструктивних процесів [22, с. 147]. С. І. Болтівець говорить про психогігієнічну функцію соціальної адаптації в процесі особистісного становлення й підкреслює, що нестійкість адаптаційних характеристик є показником акцентуацій або межових психічних розладів [9, 10].

Р. І. Сірко виділяє наступні характеристики психічно здорових людей: емоційна стабільність, особистісна надійність, упевненість у собі [59]. Т. М. Титаренко додає ще й такі характерологічні якості, що властиві для особистісної зрілості, як здорове почуття реальності, усвідомлена мотивація поведінки, наявність самокритичності, толерантність до недоліків навколишніх, розвинутий самоконтроль, здатність до самопізнання й самоактуалізації [49].

Узагальнюючи критерії психічного здоров'я, представлені у розглянутих вище психологічних підходах, резюмуємо погляд на *критерії норми* морального розвитку. Системою критеріїв успішності морального становлення в юнацькому віці є:

- **Зрілість ціннісної системи** (чітка ціннісна ієрархія, домінування вищих буттєвих цінностей, усвідомленість сенсу життя, творча самоактуалізація);
- Сформованість **моральної сфери** особистості (засвоєння моральних цінностей, сформованість моральних ставлень, готовність до морального самовизначення);
- **Соціально-психологічна адаптованість** особистості, що включає:
- **Психічну адаптованість** (стресостійкість, розвинутий самоконтроль, фрустраційна

толерантність, емоційна стабільність, прийняття свого життя);

- **Соціальну адаптованість** (альтруїстична спрямованість на іншу людину, конвенціональність, уміння жити серед людей, справлятися з життєвими проблемами).

На відміну від попередніх досліджень, які розглядають ці критерії *окремо* в якості показників психічного здоров'я особистості, ми використаємо *сукупність* даних критеріїв для оцінки конструктивності особистісного розвитку й морального становлення в юнацькому віці.

Таким чином, результатом успішного морального становлення виступає особистісна зрілість, що презентує собою психічне здоров'я. Основною детермінантою й одночасно показником особистісної зрілості виступає сформованість ціннісно-сислової сфери, оскільки моральне становлення починається з усвідомлення й засвоєння моральних цінностей і побудови чіткої ціннісної системи з домінуванням у вищих ієрархічних кластерах буттєвих цінностей (духовності, моральності, саморозвитку, творчості й ін).

Спираючись на сказане вище, можемо стверджувати, що показниками зрілості ціннісної системи особистості, які забезпечують успішність її морального становлення в юнацькому віці виступають: стабільність ціннісної системи, чітка її структурованість, та ієрархізованість; адекватне розміщення ціннісних пріоритетів; спрямованість на реалізацію вищих (буттєвих) цінностей, творчу самоактуалізацію; усвідомленість свого життя, засвоєння духовно-моральних принципів, узгодженість декларованих і реально діючих цінностей, що обумовлює розвиненість ціннісно-моральної регуляції і дає можливість здійснення морального самовизначення особистості.

1.2. Методологічні підходи до дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості в підлітковому віці

Історико-теоретичний аналіз філософської й психолого-педагогічної літератури дозволяє сформулювати наступні узагальнення щодо розгляду проблеми ціннісної детермінації морального становлення особистості в підлітковому віці, на які ми будемо спиратися в побудові даного дослідження. Актуальність вивчення впливу ціннісно-

сміслових феноменів на моральне становлення особистості обумовлена особливостями сучасної культури: після періодів домінування в культурі релігійних, пізнавальних, естетичних, утилітарно-практичних цінностей сьогодні настає час, коли для людства визначальними стають саме морально-етичні цінності, оскільки від них залежить не тільки сфера людських відносин, але й виживання цивілізації в цілому. Як відзначає В.А.Малахов, повноцінна й стійка етична культура здатна затвердитися тільки там, де людська діяльність підпорядкована моральним вимогам. У сучасній психології виділилися ряд підходів до вивчення процесу особистісного розвитку: біогенетичний, котрий говорить про фактор спадковості; соціогенетичний, що надає особливе значення соціальному фактору; психогенетичний, який акцентує увагу на психологічних детермінантах розвитку особистості (потребах, мотивах, цінностях і ін.); діяльнісний підхід, що розглядає формування психіки в процесі освоєння провідної діяльності, й ряд інших підходів [47].

Теоретичний аналіз даних науково-психологічної літератури показав, що зв'язок ціннісно-сміслової феноменології з розвитком моральної сфери людини доцільно розглядати в межах *особистісного* підходу, спираючись на розуміння цілісності особистості (у всій індивідуальній неповторності її внутрішнього світу) як суб'єкта морального вчинку й моральної діяльності в цілому. Особистісний підхід широко висвітлений у роботах І.Д. Бега, Л.І. Божович, К.К. Платонова, В.В. Рибалки [5, 6, 44, 57]. Особистісний рефлексивно-ціннісно-креативний підхід (В.В. Рибалка), «забезпечує науково обґрунтоване розуміння розвитку й самореалізації особистості в її цілісності й гармонійності» [58, с.31]. Згідно основних положень даного підходу, структура особистості має ієрархічну організацію, функціональні зв'язки між її елементами й розглядається в діяльнісному і соціально-психолого-індивідуальному вимірах. Ціннісні явища (свідоме засвоєння, використання й функціонування цінностей) визначають психологічну культуру особистості. В.В. Рибалка розглядає мотиваційно-сміслову культуру особистості як широту інтересів, прагнення до реалізації духовних цінностей, знаходження сенсу й мети життя [58]. Особистісний рефлексивно-ціннісно-креативний підхід спрямований на вивчення цілісного розвитку й розкриття глибинних психологічних ресурсів і творчого потенціалу людини.

Оскільки основним джерелом особистісних цінностей є культурно-суспільний досвід людства, то правомірно в дослідженні ціннісної детермінації морального становлення також спиратися на *культурологічний* підхід, представлений у роботах В.А.Роменця, Н.В.Чепелевої та ін. [54, 71].

Наступним напрямком вивчення психічної феноменології особистості виступає *системний* підхід (О.П. Макаревич, С.Д. Максименко, В.Д. Шадриков та ін.), що має такі підстави: цілісність, структурність (упорядкування зв'язків елементів у певну структуру, що визначає спрямованість системи в цілому), взаємозв'язок системи із середовищем, ієрархічність і множинність елементів структури. Основними категоріями вищого (духовного) рівня особистості є: ієрархічна система цінностей, релігійна спрямованість, прагнення до самовдосконалення й самореалізації особистості [30].

При дослідженні ціннісної детермінації морального становлення ми також спираємося на *мотиваційно-динамічну* стратегію вивчення особистості, відповідно до якої, основною характеристикою людини виступає її *спрямованість*, яка може динамічно змінюватися відповідно до внутрішнього стану й зовнішніх соціальних умов. Перспективність даної стратегії проявляється в тім, що в ній розглядаються ієрархічно організовані рівні особистісних підструктур. Мотиваційно-динамічна парадигма виникла в руслі психоаналізу й лежить в основі таких підходів як гуманістична, екзистенціальна психологія, когнітивні підходи й інші.

Далі зупинимося на конкретизації філософсько-методологічних положень тих концепцій, на яких побудована логіка нашого дослідження проблеми ціннісної детермінації морального становлення особистості.

Б.С. Братусь відзначає, що сьогодні в психологію залучені довго ігноровані духовно-моральні поняття: милосердя, любов, співстраждання. Наступний крок – це співвідношення із граничними питаннями про сутність людини, про сенс її життя. Тут психологія співвідноситься з філософією, етикою, релігією. Є вектори й лінії, які в психології та релігії тісно поєднані, в співвідності: «Якщо розуміти психіку як інструмент досягнення людської сутності, тоді етичне, філософське й богословське розуміння цієї суті аж ніяк не перешкода, а найважливіша умова наукових розробок» [14, с.88].

Представники вітчизняної онтологічно зорієнтованої філософської школи (М.М. Бахтін, М. Бердяєв, В.В. Зеньковський, С.Л. Франк та інші) відводять морально-етичним цінностям вищу детермінучу функцію у процесі смислоутворення й самоздійснення особистості [4, 23, 60]. В. Франкл визначає феномен сенсу життя як знаходження й реалізацію в житті вищих духовних цінностей. С.Л. Рубінштейн пропонує філософсько-психологічне розгортання уявлень про людську сутність. Центральною характеристикою людини, на його думку, є етична категорія – *спосіб ставлення до іншої людини*.

Таким чином, ґрунтуючись на ідеях Б.С. Братуся, С.Л. Рубінштейна, ми вважаємо, що входження психології в етику, у моральний простір має на увазі наявність загального предмета, яким є *відношення до іншої людини й до світу в цілому*. Психологія досліджує шляхи людини до блага (так само як і закони відхилення від цих шляхів). Етика стосовно психології виявляється не просто нормативною, але вказує на ті вектори, які збігаються з векторами нормального психічного розвитку особистості. Моральна орієнтація людини не є лише наслідком зовнішнього тиску, а становить суть *нормального розвитку* і виявляється критерієм особистісного здоров'я. Ряд учених (Л.І. Божович, М.С. Неймарк, С.Л. Рубінштейн та ін.), використовуючи іншу термінологію, дійшли до подібних висновків [7, 47].

Таким чином, поняття *норми* особистісного розвитку здобуває інший вектор: не до статистики, адаптації, а до уявлень про *людську сутність*.

Отже, умовами нормального морального розвитку є: відношення до іншої людини як до самоцінності, (С.Л.Рубінштейн), альтруїстичність (Б.С.Братусь) здатність до самовіддачі й любові як способу реалізації цього відношення (Е.Фромм); творчий характер життєдіяльності (А.Маслоу); відповідальність, прагнення до знаходження сенсу свого життя (В.Франкл).

А.Маслоу бере за модель здорового особистісного розвитку відповідальну особистість, яка здатна до вільного життєвого вибору [33]. Відповідно до теорії самоактуалізації, буттєві цінності, до реалізації яких покликана людина, є характеристиками буття, що відкривається в «пікових» переживаннях і переживаннях «Плато» – стійких духовних станах, наявність яких є нормою для самоактуалізованих

людей. Духовне ослаблення людини розглядається як патологія, а депривація буттєвих потреб – як джерело патогенного розвитку особистості.

На думку Е.Фромма, важливими показниками психологічної деструктивності є орієнтація особистості на владу, яка проявляється в домінуванні матеріальних, гедоністичних, егоїстичних і прагматичних установок. Е.Фромм вважає, що зниження внутрішнього занепокоєння шляхом конформізму, з метою цілковитої адаптації й комфорту коштує особистості відмови від волі й духовних цінностей. На його думку, психічне здоров'я й психічне захворювання є результатом *правильного* або *неправильного* способу життя [69]. Він підкреслює, що якщо людина зневажає внутрішню духовну культуру, то її домінуючою орієнтацією стає егоїзм. Єдино гідний спосіб життя Е.Фромм бачить у любові й турботі про ближніх. Він підкреслює несумісність гедоністичних, прагматичних і егоїстичних установок з орієнтацією на конструктивну міжособистісну взаємодію. Іншими словами, дефіцитарна мотивація, вступаючи в антагонізм із духовно-моральними цінностями, прирікає особистість на внутрішній конфлікт і самотність, оскільки унеможлиблює реалізацію моральних міжособистісних відносин. Е.Фромм говорить, що жадібність, марнолюбство й інші види аморальності становлять форми божевілля, хоча й не прилічені до хвороб, і «сучасна культура налаштовується саме на цей тип патології» [69, с. 306-307].

В.Франкл відзначає тісний зв'язок переживання людиною радості зі здійсненням ціннісно-пізнавальних актів, оскільки досягнення задоволення й радості самих по собі (за принципом гедонізму) не може бути самоціллю. Він акцентує увагу на тім, що прагнення особистості до сенсу протистоїть прагненню до марнославства, влади, задоволень. В.Франкл вважає основними детермінантами ноогенних неврозів внутрішньоособистісні моральні конфлікти, відмову людини від реалізації духовних цінностей, відсутність сенсу свого існування як вищого інтегруючого утворення ціннісно-сислової сфери. Усвідомленість буття досягається шляхом творчості або шляхом любові, що підвищує сприйняття всієї шкали цінностей.

Аналіз проблеми особистісного розвитку з позиції екзистенційної й гуманістичної психології показав, що такі ціннісні детермінанти як домінування буттєвих цінностей, а також усвідомленість, диференційованість власної ціннісної ієрархії обумовлюють

моральне становлення.

У рамках екзистенційної та гуманістичної парадигм категорії свободи, особистісного вибору, буттєвої мотивації пропонуються як основні психологічні механізми реалізації сутнісного призначення людини. Однак, внутрішньоособистісний аспект моральності в її християнському розумінні (як основний ціннісно-смісловий регулятив самоздійснення особистості) практично випав з розгляду наукової психології. Її місце зайняло поняття «моралі». Як показав досвід психоаналізу, акцент на моралі, тобто, на зовнішній (соціальній) стороні ціннісної регуляції без формування ціннісно-морального стрижня особистості не відкриває шляхи до повноцінної реалізації людського буття, а навпаки викликає невротичну симптоматику. Таким чином, з етичною проблематикою (морального відношення до реальності) ми стикаємося скрізь, де є цілісне, духовне осмислення людини у філолофсько-психологічній науці.

Тому ми, звертаючись до спадщини багатовікової християнської традиції, вважаємо розвиток моральної сфери одним з основних психологічних механізмів знаходження людиною своєї сутності й реалізації вищих цінностей. На думку Б.С.Братуся, релігійна свідомість є складовою частиною самосвідомості особистості [15]. Проникнення у сферу духовного виміру порушує питання про цінності, які становлять цю сферу [41]. Гуманістична психологія покликана розширити можливості свідомості, визволити місце для духовного росту, самоактуалізації особистості. Екзистенційна психологія дає певне розуміння сутності людського розвитку. Християнська психологія, як визнання абсолютних підстав моральності, розглядає нормальний особистісний розвиток як свідому орієнтацію на християнський образ людини. Ці підходи є послідовними, оскільки наступний не знищує попереднього, але вбирає його в себе, додає новий принцип розгляду.

Співвіднесення термінології гуманістичної, екзистенційної й християнски зорієнтованої психології надає підстави для висновку: духовні цінності в християнському розумінні (релігійність, пошук сенсу життя) перебувають на вищому рівні в системі буттєвих цінностей (А.Маслоу). Категорія “*духовність*” на сьогоднішній день не знайшла в психологічній науці єдиної концепції щодо її розуміння й інтерпретації. Так, О.Ф.Бондаренко визначає духовність як “певний рівень розуміння

людиною світу й себе у світі”, якість свідомості, яка дозволяє осягати й встановлювати фундаментальні принципи буття як абсолютні цінності [10, с.39-40]. Е.А.Помиткін вважає, що «духовність являє собою специфічну людську якість, котра обумовлює прагнення людей до гармонії внутрішнього й зовнішнього світу» [46, с. 30]. Г.О.Балл відзначає, що науково-пізнавальна діяльність також має духовний вимір [3]. Антоній Сурожський виділяє такі критерії духовності: глибина, серйозність, відповідальність, любов [2, с.150-151]. Ми ж, у межах даного дипломного дослідження, розглядаємо духовні цінності в християнському розумінні (пошук сенсу життя, релігійність, любов до ближніх, жертвність) у їх тісному зв'язку із моральними цінностями (добročинність, милосердя, чесність та інші).

Спираючись на ряд зазначених підходів, нами проголошується власний *ціннісно-особистісний* підхід до вивчення психологічного явища ціннісної детермінації морального становлення в юнацькому віці, відповідно до якого *особистість* розглядається як ієрархічна система. Вищим детермінуючим рівнем особистості є *підсистема* цінностей, яка визначає загальну спрямованість і розвиток моральної сфери.

Запропонований нами ціннісно-особистісний підхід у межах даного дослідження спирається на досягнення етики, вікової, екзистенційної, гуманістичної й християнської психології.

Далі зупинимося на визначенні основних принципів ціннісно-особистісного підходу до дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості.

Говорячи про ціннісну систему, не можна залишити без уваги поняття *ієрархічності* як основного принципу її організації. Сама категорія «ієрархія» уперше була вжита у середині V століття Псевдо-Діонісієм Аріопагітом для характеристики Християнської Церкви й пізніше використовувалася для опису системних об'єктів, характеризуючи впорядковані взаємодії між різними рівнями системи. У значенні ієрархічності структур цей принцип став атрибутом усього живого, охоплюючи всі щаблі, починаючи з атомних і молекулярних явищ і закінчуючи відносинами в людському суспільстві. Це стосується, насамперед, ціннісної ієрархії особистості. Показником особистісної зрілості є належна ціннісна ієрархія, провідне місце в якій,

займають духовні та моральні цінності. Як відзначалося вище, домінування гедоністичних, матеріальних і прагматичних цінностей, не підпорядкованих моральним, є ознакою деструктивної особистісної спрямованості. Важливість принципу ієрархічності специфічна для слов'янського менталітету.

Наступним, не менш важливим принципом ціннісно-особистісного підходу є принцип *детермінізму*, що говорить про існування закономірної залежності (причинності) психічних явищ від факторів, що їх породжують. Поняття «системний детермінізм» означає залежність окремих компонентів системи від властивостей цілого [50]. У західній соціології існує концепція «культурного детермінізму», відповідно до якої культура розглядається як автономне утворення, яке відіграє вирішальну роль у суспільному розвитку. Основним компонентом культури західні соціологи вважають релігійні цінності, оскільки вони співвідносять людину із сутнісними умовами її існування. М.Вебер аналізує розвиток суспільства залежно від пануючих у ньому релігійних цінностей [60]. В.Вундт розробляє концепцію психологічного детермінізму про психічну причинність [18]. С.Л.Рубінштейн трактує принцип детермінізму як дію зовнішніх причин через внутрішні (психологічні) умови [56]. Спираючись на принцип детермінізму можна зробити висновок про те, що психічні явища вищого рівня визначають психічну діяльність окремих психічних сфер людини.

У відповідності із принципом *розвитку ієрархічно організованих систем*, підструктури вищого психічного рівня стають провідним регулятором (детермінантами) всієї системи, під впливом яких перебудовуються нижчерозташовані утворення. У даному дослідженні принцип детермінізму застосовано до розгляду ціннісної системи як детермінанти розвитку моральної сфери особистості.

Наступним принципом ціннісно-особистісного підходу виступає принцип *єдності психіки й діяльності*, що проявляється в єдності ціннісно-сміслових регуляторів і поведінки особистості. Іншими словами, узгодженість ціннісної системи з реальним життям людини (актуалізація особистісних цінностей у поведінці) свідчить про успішність процесу морального становлення.

Відповідно до ціннісно-особистісного підходу, провідна роль у детермінації морального розвитку належить духовним і моральним цінностям, які займають

належне місце в ціннісній ієрархії, обумовлюючи формування духовно-моральної спрямованості.

У процесі засвоєння людиною, цінності перетворюються в особистісні риси, які надалі створюють *психологічні умови* морального становлення й істотно впливають на процес подальшого засвоєння й актуалізації в поведінці тих або інших цінностей. Іншими словами, сполучення особливостей ціннісної системи з особистісними рисами виступають умовами, які визначають характер морального становлення особистості в юнацькому віці.

Вектор особистісного розвитку має два напрями (*конструктивний* і *деструктивний*) і обумовлюється впливом ціннісних детермінант на моральну сферу. Таким чином, ціннісна система визначає ціннісну спрямованість, вектор особистісного розвитку й сама детермінована процесом соціалізації, особистісними особливостями, життєвим досвідом і довільним вибором людини.

Моральне становлення є процесом і результатом духовного зростання особистості й відбувається завдяки засвоєнню й актуалізації буттєвих, зокрема, духовно-моральних цінностей шляхом набуття культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Воно має певні етапи й кризові періоди й проявляється у формуванні уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток моральних ставлень (емоційно-оцінний етап) і здійснення моральної поведінки (поведінковий етап). Критеріями норми морального становлення в юнацькому віці виступають зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери й соціально-психологічна адаптованість особистості.

Основою конструктивного особистісного розвитку, морального становлення й психологічної культури людини в цілому виступає *духовно-моральна спрямованість*, яка формується на основі чітких духовно-моральних ціннісних орієнтирів завдяки свідомому *самовихованню*. Завданням духовно-морального розвитку особистості є подолання дефіцитарної та формування стійкої буттєвої спрямованості, досягнення чого стає можливим завдяки свідомій і цілеспрямованій боротьбі людини із власною моральною недосконалістю. Необхідною умовою успішності роботи над собою виступає наявність вірних ціннісних орієнтирів.

Таким чином, особистість у своєму становленні може досягти стійкої буттєвої,

зокрема, духовно-моральної спрямованості, шлях до якої лежить через подолання довільне дефіцитарних мотивів. Варто зазначити, що мова йде не про повне ігнорування дефіцитарних потреб людини, а про їх належне місце (інструментальну функцію) у ціннісній структурі особистості. Іншими словами, дефіцитарні цінності мають виконувати допоміжну функцію засобів, а не мети життєдіяльності, у той час як метою сутнісного людського існування є прагнення до знаходження й реалізації у житті вищих буттєвих цінностей і сенсів.

Ціннісними детермінантами морального розвитку виступають наступні особливості ціннісної системи особистості: стійкість ціннісної структури, наявність чіткої ієрархії, засвоєння духовних і моральних цінностей, підпорядкованість дефіцитарних цінностей моральним, узгодженість декларованих і реально діючих цінностей.

Деструктивний особистісний розвиток є процесом формування особистісних дисгармоній. У контексті даного дослідження під *девіаціями* морального становлення ми розуміємо не відхилення поведінки людини від середньостатистичної норми, а відхилення *особистісного розвитку* від *ціннісно-моральної* норми.

Подальше вивчення механізму ціннісної детермінації морального становлення особистості полягає у виділенні ціннісних детермінант (стимулів морального розвитку) і встановленні закономірностей їх впливу на моральну сферу. При дослідженні даної проблеми фокус уваги має бути спрямованим на вирішення завдань: які саме цінності й особливості ціннісної системи виступають факторами розвитку моральної сфери; за яких психологічних умов відбувається вибір ціннісної спрямованості й форм поведінки особистості.

РОЗДІЛ II

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Методика дослідження факторів впливу на формування моральних цінностей у підлітковому віці

Даний підрозділ присвячений побудові загальної моделі ціннісної детермінації морального становлення особистості та програми формувального експерименту, а також розробці методичного інструментарію з метою встановлення закономірностей ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці.

Приступаючи до побудови загальної моделі даного дослідження, відзначимо, що ми розглядаємо ціннісну детермінацію морального становлення особистості в змістовому аспекті, що проявляється у формуванні моральної сфери людини за допомогою засвоєння буттєвих, зокрема, морально-етичних цінностей культури

(рис.2.1)

Рис. 2.1. Ціннісна детермінація морального становлення (змістовий аспект)

Ступінь сформованості моральної сфери залежно від впливу ціннісних детермінант визначає модальність особистісного розвитку (конструктивного або деструктивного) (рис. 2.2).

Юнацький вік є сензитивним щодо морального самовизначення особистості, тому доречно говорити про *свідомий* характер морального становлення.

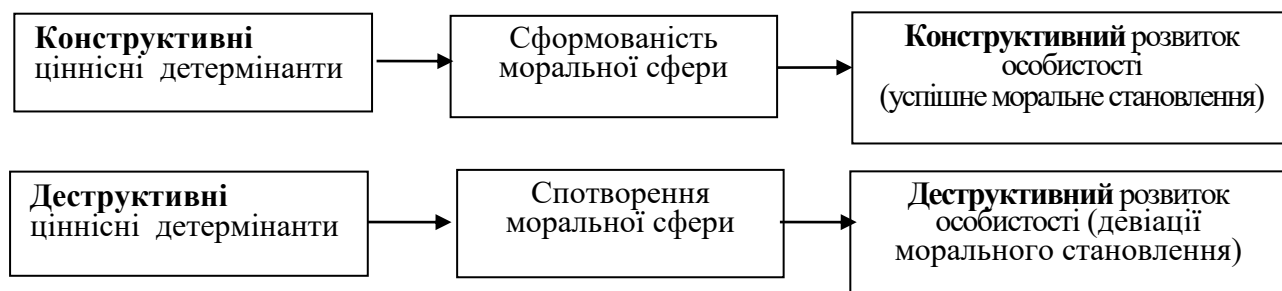

Рис. 2.2. Модальність особистісного розвитку

Нагадаємо, що нами виділені наступні критерії норми морального становлення особистості в юнацькому віці: зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери й соціально-психологічна адаптованість особистості. На основі даних критеріїв була розроблена теоретична модель вивчення прояву ціннісної детермінації свідомого морального становлення особистості в юнацькому віці, що відображає взаємозв'язок ціннісних детермінант і особливостей морального становлення особистості, показниками якого виступають рівень розвитку моральної сфери у сполученні з особистісними рисами в аспекті соціально-психологічної адаптованості поведінки (рис. 2.3).

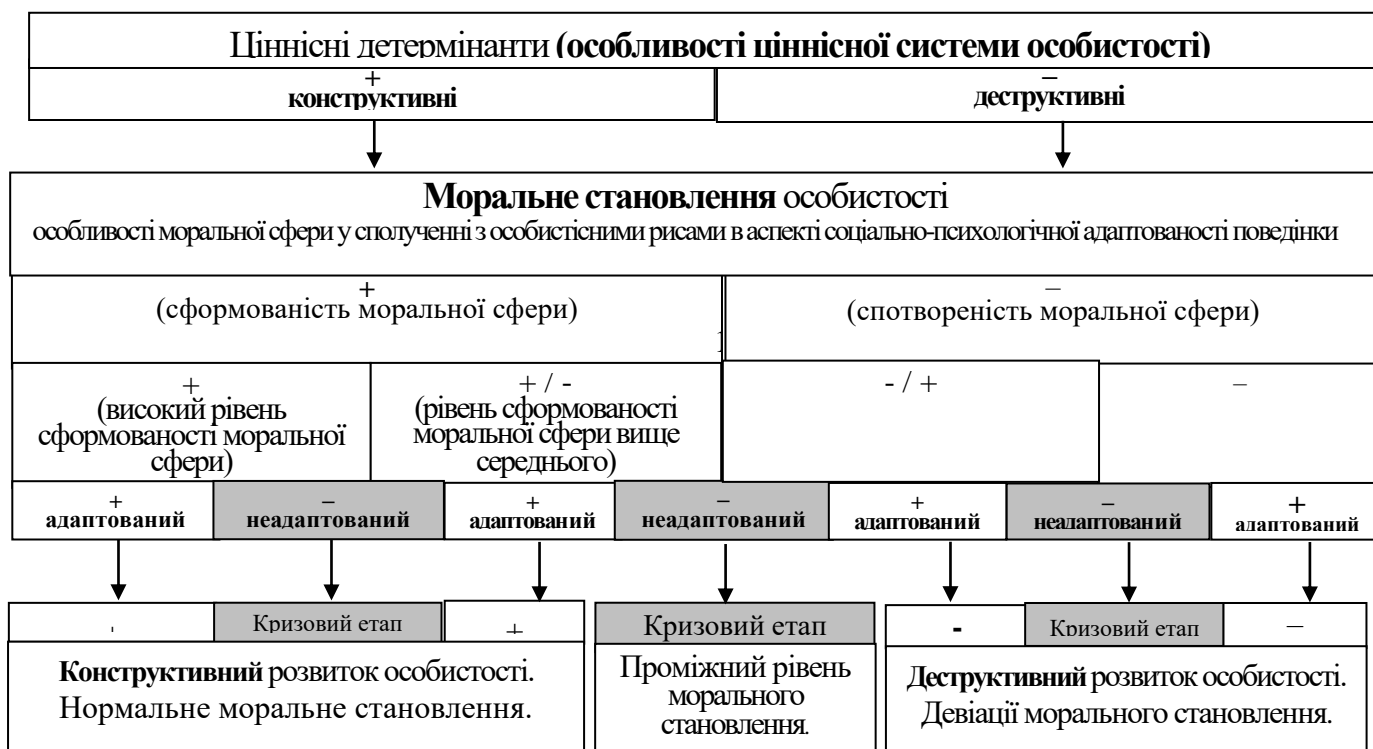

Рис. 2.3. Дихотомічна модель ціннісної детермінації морального становлення

особистості

Дана модель відображає ієрархічну ціннісну детермінацію морального становлення особистості. На рис. 2.3 показано, що особливості ціннісних детермінант дихотомічні, тобто поділяються на конструктивні (що сприяють моральному становленню) і деструктивні (що спотворюють його). Сполучення різних варіацій трьох кластерів психологічних явищ (ціннісних детермінант, особливостей моральної сфери й особистісних рис) обумовлює формування певного варіанту морального становлення.

Відповідно до даної моделі, ми одержуємо 7 варіантів морального становлення особистості: чотири стійких і три кризових. До стійких відносяться два варіанти успішного морального становлення, що обумовлені зрілістю ціннісної системи та досить розвинутою моральною сферою, і два девіантних варіанти, які характеризуються незрілістю ціннісної системи та спотворенням моральної сфери. Наявність ознак соціально-психологічної дезадаптованості свідчить про кризовий етап морального розвитку людини. Кризові етапи пов'язані з перебудовою внутрішнього світу особистості, системи її ставлень з людьми і супроводжуються психологічним дискомфортом, високим рівнем психічної напруги, послабленням механізмів психорегуляції.

Таким чином, теоретичною моделлю вивчення прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці виступає взаємозв'язок ціннісно-сислової, сфери й особливостей морального становлення особистості. Взаємовплив ціннісних детермінант, особливостей моральної сфери та особистісних рис створює психологічні умови, що впливають на засвоєння й актуалізацію в поведінці тих або інших цінностей. Знання особливостей ціннісної системи, моральної сфери й особистісних характеристик дозволяє визначати, на якому етапі перебуває особистість у своєму моральному становленні, і прогнозувати зону її найближчого морального розвитку.

Нами був укомплектований пакет методів, що включає 15 методик (психодіагностичних, проєктивних, репертуарних, семантичних), що дозволяє діагностувати особливості ціннісної системи особистості, ступінь сформованості

її моральної сфери й особистісні риси в аспекті соціально-психологічної адаптованості.

Психологічні явища, психологічні компоненти, що відповідають їм, психодіагностичні показники та діагностичний інструментарій дослідження прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці представлені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Психічні явища, психологічні компоненти, психодіагностичні показники та інструментарій експериментального дослідження

Психічні явища	Психологічні компоненти	Психодіагностичні показники	Психодіагностичний інструментарій
1. Ціннісна система особистості	Ціннісні орієнтації особистості; Ціннісні детермінанти:	Гедоністичні, матеріальні, прагматичні цінності, здоров'я, спілкування, сім'я, робота, інтелект, естетика, творчість, саморозвиток, духовність. Стойкість ціннісної системи; несуперечливість її змісту, засвоєння духовних цінностей; підпорядкованість дефіцитарних цінностей; наявність чіткої ієрархії; узгодженість декларованих і реально діючих цінностей; відсутність фрустрації реалізації цінностей	Методика М.Рокича, Методика М.Матусевича Репертуарна методика Дж.Келлі, Авторська анкета «Ціннісна осявідченість», Авторська методика «Ієрархія сфер життя»
2. Моральне становлення: 2.а) Моральна сфера особистості	<i>Моральна свідомість</i>	Засвоєння моральних принципів Сформованість моральних ставлень до дійсності	Тест «Макиавеллізму» Ф. Гайз Модифікована методика «Незакінчені речення»; малюнокова модифікація Л. Собчик тесту РАТ Г. Мюррея,
	Моральні риси особистості	Симпатія, довіра, уважність, повага до людей, поступливість, чесність, безкорисливість, совісність, альтруїзм	Авторська методика «Моральні якості»,
	<i>Відповідальність</i>	Відповідальність Внутрішній локус контролю	16 PF Р. Кеттєла (фактор G) Методика С. Г. Москвичова
	Здатність до морального вибору	Сформованість здатності до морального вибору	Авторська методика «Іроблемні ситуації»
	Саморегуляція	Роозвинутий самоконтроль	16 PF Р. Кеттєла (фактори С, Q3)
	Фрустраційна толерантність	Переваги інтрапунітивних та імпунітивних реакцій у ситуаціях фрустрації	Методика Ф. Розенцвейга
	2.б) Соціальна психологічна адаптованість особистості	<i>Осмислєння життя</i>	Високий ступінь осмислєння життя
Психічна напруга		Оптимальний рівень психічної напруги	16 PF Р. Кеттєла (фактори О, Q4)
Невротизація		Відсутність невротизації	Методика Л.І. Вассермана

Батарєя методичних засобів має два блоки:

1. Дослідження особливостей ціннісної системи особистості, (методики М.Рокича, Матусевича, репертуарна методика Дж.Келлі, авторська анкета "Ціннісна осявідченість" і авторська методика "Ієрархія сфер життя").

2. Дослідження особливостей морального становлення:

2.а) показників моральної сфери (тест "Макиавеллізму" Ф.Гайз, малюнокова модифікація Л.М.Собчик тесту ТАТ Г.Мюррея, авторські методики "Моральні якості", "Проблемні ситуації" і модифікована відповідно до завдань методика "Незакінчені речення").

2.б) характерологічних рис особистості в аспекті соціально-психологічної адаптованості (методики Л.І.Вассермана, С.Розенцвейга, Р.Кеттела, С.Г.Москвичова, Д.О.Леонтьєва).

Програма констатувального експерименту складається із двох частин:

1. Вступ (учасникам дослідження надається інформація про предмет дослідження: ціннісно-смислову сферу, ієрархічну структуру особистісних цінностей, спрямованість особистості).

2. Психодіагностична частина, що включає 2 змістовних етапи: ідентифікація особливостей ціннісної системи й морального становлення (моральної сфери у сполученні з особистісними особливостями в аспекті соціально-психологічної адаптованості).

Перший етап психодіагностичного дослідження починається із проведення серії діагностичних методик, показники яких надають інформацію про особливості ціннісної системи особистості: про її структурованість, стабільність, про змістове наповнення ціннісної ієрархії. Обробка результатів здійснюється експериментатором за допомогою спеціальних алгоритмів, описаних нижче.

Другий етап психодіагностики спрямований на вивчення моральної сфери (моральних ставлень і якостей особистості). На початку заняття без попереднього інформаційного вступу (щоб не програмувати учасників на соціально-бажані відповіді) були пред'явлені проєктивні методики «Незакінчені речення» і «Моральні якості», які діагностують рівень сформованості моральних ставлень і якостей особистості. Для оцінки здатності особистості до морального вибору використовувалася методика «Проблемні ситуації». Потім був запропонований опитувальник «Тест макиавеллізму», який діагностує рівень засвоєння моральних принципів. Завершальним методом дослідження на даному етапі виступила малюнокова модифікація Л.М.Собчик тесту ТАТ Г.Мюррея.

На *третьому етапі* діагностичного дослідження використовувалася серія психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення проявів характерологічних особливостей в аспекті соціально-психологічної адаптованості особистості (тривожності, фрустрованості, імпульсивності, нервово-психічного ослаблення, соціальної адаптації). Обробка результатів даного блоку методик проводилася експериментатором (методики С.Розенцвейга, Вассермана, 16PF Кеттела) з повідомленням результатів учасникам в процесі індивідуального консультування.

Далі наведений опис всіх 15-ти методик, а також критерії оцінки, способи обробки емпіричних даних та етапність проведення процедури дослідження.

Методики ідентифікації особливостей ціннісної системи особистості.

Підготовчим етапом дослідження ціннісно-сислової сфери учасників виступає авторська анкета «*Ціннісна свідченість*», яка містить ряд питань закритого й відкритого типу (див. Додаток А. 1.1). Дана анкета служить інструментом підготовки людини до роботи із ціннісною проблематикою, акцентує увагу на сенсожиттєвих питаннях, розвиває рефлексію щодо глобальних і найближчих життєвих цілей людини.

Процедура заповнення анкети дає можливість особистості визначити для себе й попередньо сформулювати значення основних термінальних цінностей і визначити їх місце у власному житті. До складу анкети включено ряд питань, що стосуються ставлень до людей, причин власних невдач у спілкуванні, основних побоювань у житті, а також питання про загальну задоволеність життям. У цілому анкета дає дослідникові досить інформативний психологічний матеріал щодо загальної спрямованості особистості, основних її ціннісних перевагах і ступеня сформованості ціннісно-сислової сфери (наскільки чітко людина визначила свої життєві цілі).

Наступним кроком дослідження ціннісно-сислової сфери особистості є пред'явлення авторської методики «*Ієрархія сфер життя*» (ІСЖ). Ця й 3 наступні методики спрямовані на усвідомлення, рефлексію й декларування ієрархії своїх ціннісних переваг. В якості інструкції до виконання методики ІСЖ учасникам пропонується проранжувати у порядку зменшення особистісної значимості 9 основних сфер життя.

Опис запропонованих для ранжування сфер життя наводиться на 9-ти окремих

картках і представлено у вигляді ключових змістовних понять, що входять і визначають ту або іншу сферу життя (див. Додаток А. 1.2). Перелічимо для ілюстрації запропоновані сфери життя з основним їх змістом у порядку зростання буттєвої спрямованості: *гедоністична* сфера (комфорт, насолода, смачна їжа, задоволення, розваги); сфера *самоствердження* (престиж, влада над людьми, успіх, завзятість у праці); *рекреаційна* сфера (відпочинок, спокій, здоров'я, спорт, природа); сфера *спілкування* (дружба, теплі стосунки, співробітництво, допомога іншим); *сімейно-побутова* сфера (родина, любов, затишок, побутові справи, турбота про близьку людину); *естетична* сфера (мистецтво, гармонія, краса, почуття прекрасного); сфера *творчості* (цікава робота, творчість, хоббі, пошук нового); *інтелектуальна* сфера (освіта, пізнання, інтелект, теорії, мудрість) і *духовна* сфера (духовність, пошук сенсу життя й істини, віра й любов до Бога).

Фіксація результатів ранжування карток проводилася за допомогою запису в стовпчик по одному ключовому слову з кожної картки в порядку зменшення переваги даної сфери. Процедура наступної кількісно-якісної обробки результатів даної методики буде описана нижче.

Далі учасникам пред'являється методика «*Ціннісні переваги стилю життя*» Матусевича, у якій пропонується зі списку в 21 найменування (див. Додаток А. 1.3) вибрати 3 найбільш бажаних (+) і 3 найбільш небажаних (–) особистістю стилю життя, розташувавши їх у порядку зменшення своєї симпатії й антипатії відповідно. Тобто, спочатку потрібно вибрати найбільш бажаний стиль, потім самий бажаний з тих що залишилися й, нарешті, третій бажаний; потім теж саме зробити щодо стилів життя, які не приймаються особистістю.

Аналогічна процедура проводиться із пред'явленням списків термінальних (А) та інструментальних (Б) цінностей за методикою «*Ціннісні орієнтації*» М.Рокича (див. Додаток А. 1.4).

На відміну від стандартної методики Рокича (списки по 18 найменувань цінностей) нами застосовувався розширений варіант зі списків, що включають по 22 термінальні й інструментальні цінності. Модифікація даної методики була продиктована необхідністю введення в розгляд духовних і гедоністичних цінностей,

оскільки в оригінальному варіанті методики М.Рокича дані цінності не розглядаються. Фіксація результатів по методиках Матусевича й Рокича проводилася за допомогою заповнення учасникам таблиці 2.2 та інтерпретувалася у відповідності з розробленою типологією цінностей (табл. 2.3).

Таблиця 2.2

Ціннісні переваги по методиках М.Рокича й Матусевича

Стилі життя		Цінності			
Методика Матусевича		Термінальні (методика Рокича)		Інструментальні (методика Рокича)	
бажані (+)	небажані (-)	бажані (+)	небажані (-)	бажані (+)	небажані (-)

Таблиця 2.3

Інтерпретація даних по методиках Рокича й Матусевича

Цінності	методика Матусевича	методика Рокича А	методика Рокича Б
Гедоністичні	Гедонізм; споживче життя.	Розваги; секс	Високі запити
Матеріальні	Зручність життя;	Гроші; матеріально забезпечене життя	Прагнення заробляти гроші будь-яким способом
Прагматичне самоствердження	Влада й домінування; протистояння.	Влада над людьми; престиж	Тверда воля; незалежність
Здоров'я	—	Здоров'я	—
Спілкування	Любов, дружба.	Наявність гарних друзів; любов	Простота й відкритість людям; життєрадісність
Родина	Сімейне життя	Щасливе сімейне життя	—
Робота	Професійне життя	Цікава робота	Ефективність у справах (продуктивність у роботі)
Інтелект	Інтелект	Життєва мудрість; пізнання	Широта поглядів; освіченість; раціоналізм
Творчість	Творче життя	Творчість; незалежність у судженнях	—
Саморозвиток	—	Саморозвиток; впевненість у собі (внутрішня гармонія)	Непримиренність до недоліків у собі; самоконтроль
Естетика	Естетичність	Краса природи й мистецтва	Охайність; гарні манери
Духовність	Релігійність	Любов до Бога	Жертовність; альтруїзм;
Моральні цінності	Моральний авторитет	Щастя інших	Чесність; чуйність; відповідальність; терпимість

Останнім методом, застосованим нами в дослідженні ціннісно-сміслової сфери особистості, була «Репертуарна методика діагностики ставлень до значимого

оточення», що являє собою репертуарну методику Дж. Келлі в інтерпретації Н.І.Шевандріна, яка дозволяє відслідковувати як ієрархію декларованих цінностей, так і цінностей, що реально діють на емоційно-оцінювальному рівні (з обчисленням коефіцієнта декларативності, який характеризує ступінь узгодженості декларованих і діючих цінностей).

При розробці даної репертуарної методики і складанні програмного забезпечення ми опиралися на опис алгоритму обчислення коефіцієнта декларативності, що приводить Н.І.Шевандрін [74, с.290-298, 380-388], але змістовне наповнення методики розроблялося індивідуально з урахуванням специфіки даного дослідження (див. Додаток А.1.5). У нашому варіанті методика має наступний репертуар ролей (об'єктів оцінювання): Я сам, Мати, Батько, Друг, Кохана людина, Значима людина, Ідеальне Я, Добра людина, Неприємна людина, Багата людина, Щаслива людина й Звичайна людина. На кожному із цих ролей учасник дослідження повинен підібрати реальну особу зі свого оточення або відомий йому персонаж, позначивши їх на бланку у відповідних клітинках (1-го рядка) будь-якими різними знаками, наприклад ініціалами. Всі 12 рольових позицій мають бути представлені різними людьми.

Система критеріїв оцінювання застосовувалася в такий спосіб. Учасникам пропонувалося оцінити цих осіб за заданими критеріями. Критерії оцінки являють собою систему досліджуваних нами цінностей: здоров'я, дружби, естетики, сімейного життя, матеріально забезпеченого життя, духовності, творчості, інтелекту, гедонізму, престижу, саморозвитку. В якості інструкції учасникам пропонувалося проранжувати людей, обраних ними на різні рольові позиції в залежності від того, у якому ступені, на їхню думку, для цих людей характерне прагнення до означених цінностей. Після чого необхідно в графі «Ранг» проранжувати самі критерії оцінки щодо їхньої значимості у власному житті (задекларувати свої ціннісні переваги).

Обробка даних проводилася за допомогою розробки програмного забезпечення відповідно до описаного Н.І.Шевандріним алгоритму, у результаті чого були отримані: ієрархія реально діючих цінностей особистості, коефіцієнт декларативності (R_s) і коефіцієнт фрустрації Я-ідеалу (R_y), що характеризує ступінь розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним.

Підрахунок інтегральних числових показників по кожному типу цінностей проводиться відповідно до розробленої нами 3-х ступенневої процедури обробки змістовної інформації:

- Переклад змістових показників ціннісних переваг особистості (табл. 2.2) у числові значення із занесенням їх у таблицю 2.4
- Підрахунок загального й середнього балів по кожній цінності (заповнення 2-х останніх рядків у табл. 2.4). Заштриховані клітини в графі певної цінності в табл. 2.4 означають, що відповідна цінність у даній методиці не розглядається.
- Змістовний аналіз ціннісних переваг, виділення ієрархічної структури й особливостей ціннісної системи.

Таблиця 2.4

Бланк для обчислення інтегральних показників ціннісних переваг

Методика	гед.	маг.	с/ств	зд.	спіл.	сім.	роб.	інт.	твор.	с/роз	ест.	мор.	д у х.
Анкета													
ІСЖ													
Магусевич													
Келлі													
Рокич А													
Рокич Б													
Заг. бал													
Середн. бал													

Нагадаємо, що ціннісна система особистості має ієрархічну 4-х рівневу структуру: 1-2 рівні - усвідомлені домінуючі цінності, 3-й рівень - неусвідомлені, ситуаційно індіферентні цінності, 4-й рівень - цінності, які свідомо відторгаються. Аналіз змістовної інформації, отриманої за допомогою 1-го блоку описаних вище методик, будувався виходячи з даної моделі ціннісної структури особистості. Для зручності стандартизації даних методів дослідження (у тому числі й проєктивних) нами була взята за основу 10-бальна шкала (за аналогією зі шкалою стенів, використовуваної Кеттелом).

Етапи процедури аналізу ціннісної структури особистості.

Переклад змістовних показників ціннісних переваг особистості в числові провадиться на підставі присвоєння числових значень у зростаючому порядку (від 1 до 10) відповідно до зростання особистісного пріоритету тієї або іншої цінності. Так,

цінностям що відторгаються людиною, присвоюються бали від 1 до 3 залежно від ступеня відторгнення. Пріоритетним цінностям відповідають бали від 8 до 10 також залежно від ступеня пріоритету. Проміжне положення (4 - 7 балів) займають індиферентні цінності.

Таким чином, у таблицю 2.4 заносяться показники всіх 5-ти методик діагностики декларованих цінностей. Тобто, з методик Рокича й Матусевича ми заповнюємо тільки проміжні рівні (1-3 бали для тих цінностей що відторгаються людиною, і 8-10 - для пріоритетних цінностей). Дані анкети «Ціннісна освідченість» також надають інформацію про ціннісні переваги й тому заносяться в таблицю 2.4 аналогічно, виходячи з декларованих цінностей. Цінностям, що були проранжовані, за методиками ІСЖ і «Келлі» присвоюються бали в зростаючому порядку починаючи з найменш значущих цінностей. В методиці ІСЖ градація йде від 2 до 10, оскільки ця методика містить тільки 9 сфер життя, а в методиці «Келлі» від 1 до 10, при цьому по 1 балу присвоюється двом найменш значущим цінностям, оскільки методика містить набір з 11 цінностей.

Далі підраховуються сумарні загальні бали по кожній цінності, а потім обчислюється середній бал як середнє арифметичне представлених балів (останні 2 рядка таблиці 2.4). Якщо по всіх методиках учасник не давав ніякої інформації щодо якої-небудь цінності (за звичай це була цінність роботи, оскільки вона не розглядається в методиках на ранжування), то ця цінність розглядалася як індиферентна, і їй присвоювався середній бал – 5.

Далі відбувався *якісний* аналіз даних таблиці 2.4, за допомогою якого вдається встановити основні параметри, що цікавлять нас, а саме: побудувати 4-х рівневу ціннісну ієрархію особистості, виявити наявність особливостей ціннісної структури, які детермінують конструктивний або деструктивний особистісний розвиток.

Нагадаємо, що нами виділені наступні ціннісні детермінанти морального становлення особистості:

1. Засвоєння моральних цінностей;
2. Засвоєння духовних цінностей;
3. Підпорядкованість у ціннісній ієрархії особистості гедоністичних, матеріальних і

- прагматичних цінностей моральним;
4. Несуперечливість змісту ціннісної системи;
 5. Чітка ієрархізованність і стабільність ціннісної структури;
 6. Узгодженість декларованих і реально діючих цінностей (коефіцієнт узгодженості позначається у зведеній таблиці як «Rs»);
 7. Відсутність фрустрації при реалізації цінностей (фрустрація Я-ідеалу позначається «Ря»).

Кількісна інформація, яка була отримана в результаті змістовної обробки даних таблиці 2.4, заноситься в таблицю 2.5.

У табл. 2.5 в останні 3 графи вносяться результати комп'ютерної обробки репертуарної методики Келлі:

Rs – коефіцієнт узгодженості декларованих і діючих цінностей (“коефіцієнт декларативності”) – чим вище значення Rs тим менш розбіжність між декларованими й діючими цінностями;

Ря - фрустрація Я-ідеалу (чим вище показник Ря, тим нижче ступінь розбіжності Я-реального і Я-ідеального, тобто, особистість менш фрустрирована й більше конгруэнтна);

Z – діапазон фрустрації Я-ідеалу (кількість цінностей, по яких Я-реальне далеко відстоїть від Я-ідеального).

Таблиця 2.5

Особливості ціннісної системи особистості

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи									
Рівні ціннісної ієрархії	Зміст певного кластеру цінностей	Особливості змісту ціннісної системи (ЦС).			Особливості структури ЦС		Особливості можливості реалізації цінностей				
		Домінування	Несприйняття духовних цінностей	Суперечливість змісту ЦС	Дифузність ЦС	Нестійкість ЦС	Неузгодженість декларованих та діючих цінностей	Фрустрація Я-ідеалу	Діапазон фрустрації цінностей		
1											
2											
3		гед. цін.	мат. цін.	с/ств. цін.					Rs	Ря	Z

4											
---	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Процедура змістовної обробки даних табл. 2.4 з перекладом їх у числові значення.

Побудова 4-х рівневої ціннісної ієрархії проводиться виходячи з аналізу результатів середніх балів по кожній із цінностей (останній рядок у табл. 2.4).

Емпіричним шляхом були встановлені наступні норми для кожного із кластерів ціннісної ієрархії:

8.1 - 10 балів - рівень усвідомлених домінуючих цінностей;

7 - 8 балів - рівень усвідомлених допоміжних цінностей;

3.1 - 6.9 балів - рівень неусвідомлених або незатребуваних цінностей (у цей рівень попадають або цінності з індіферентним відношенням (4-6 балів), або з не визначеним ставленням особистості до них (контрастні ранги по різних методиках));

1 - 3 бали - цінності, що свідомо відторгаються людиною.

Виявлення особливостей ціннісної системи проводиться шляхом аналізу отриманої ієрархії особистісних цінностей зі здійсненням перекладу якісних характеристик у кількісні показники з метою наступної статистичної їх обробки.

Для оцінки, особливостей **структури** ціннісної системи, які перешкоджають моральному розвитку особистості, були розроблені наступні **критерії**:

- **Дифузність** системи ціннісної системи особистості – оцінюється по кількості неусвідомлених або незатребуваних цінностей (3-й рівень ціннісної ієрархії) і має градацію в 3 бали: 2-4 цінності в 3-м рівні – 0 балів; 5-6 цінностей – 1 бал; 7-8 цінностей 2 бали (найвищий рівень дифузності ціннісної системи).

- **Нестійкість** ціннісної системи особистості оцінюється по наявності «зазору» між рангами цінностей, отриманими за допомогою різних методик (див. по стовпцю по кожній цінності в табл. 2.4):

– при «зазорі» в 4-6 рангів цінностей 1–2-го рівнів ієрархії – 2 бали;

– при великому зазорі (в 7-9 рангів) цінностей 3-го рівня ієрархії – 1 бал.

Критерії оцінки змісту деструктивних ціннісних детермінант.

- **Суперечливість** ціннісної системи особистості має градацію в 2 бали (0 і 2) і

оцінюється по наявності в 1-2 рівнях ціннісної ієрархії несумісних (суперечливих) цінностей: гедонізм – духовність, гедонізм – саморозвиток, спілкування – самоствердження, духовність – самоствердження, духовність – матеріальні цінності.

- **Домінування гедоністичних, матеріальних** і цінностей прагматичного **самоствердження** діагностується за наявністю відповідних цінностей у 1-му рівні ціннісної ієрархії й оцінюється в 2 бали, а також при контрастних сполученнях рангів цінностей, що потрапили в 3-й рівень, (наприклад, 6 і 10 балів у різних рядках табл. 2.4), оцінюване в 1 бал.

- **Несприйняття духовних** цінностей діагностується по їх наявності в 4-м рівні ціннісної ієрархії особистості й оцінюється в 2 бали, а також при контрастних сполученнях рангів цінностей, що потрапили в 3-й рівень, (наприклад 1 і 9 балів), оцінюване в 1 бал.

Отримані числові показники особливостей ціннісної системи особистості заносяться в таблицю в індивідуальному бланку (див. рис. 2.4).

Проілюструємо на прикладі студентки III курсу процедуру заповнення таблиць 2.4 і 2.5. Аналізуючи таблицю 2.5.а, можна зробити висновок, що Оксани Р. має чітко позначену духовно-моральну спрямованість із запереченням гедоністично-прагматичних цінностей, причому ступінь розбіжності декларованих і реально діючих цінностей невелика, що дозволяє прогнозувати високу ймовірність моральної поведінки. Дані показники студентки свідчать про зрілість її ціннісної системи.

Таблиця 2.4.а

Бланк для обчислення інтегральних показників ціннісних переваг студентки III курсу Оксани Р.

Методика	гед.	мат.	с/ст	зд.	спі	сім.	роб	інт.	тво	с/ро	ест.	мо	дух.
		.	в.		л.		.		р.	з.		р.	
Анкета									8			9	10
ІСЖ	3		2	4	8	9		6	7		5		10
Магусевич	1		2		8	9	-						10
Келлі	1	2	1	5	7	9		3	6	8	4		10
Рокич А	3	2	1			8	-			9			10
Рокич Б	1	2			8						3	9	10
Заг. бал	9	6	6	9	31	35	5	9	21	17	12	18	60

Серед. бал	1.8	2	1.5	4.5	7.7	8.7	5	4.5	7	8.5	4	9	10
------------	-----	---	-----	-----	-----	-----	---	-----	---	-----	---	---	----

Таблиця 2.5.а

Особливості ціннісної системи особистості студентки III курсу Оксани Р.

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи											
Рівень	Зміст певного кластера цінностей.	Особливості змісту ціннісної системи (ЦС).					Особливості структури ЦС		Особливості можливості реалізації цінностей				
1	духовність, родина, саморозвиток	Домінування			Несприйняття духовних цінностей	Суперечливість ЦС	Дифузність ЦС	Нестійкість ЦС	Коеф. декларативності	Фрустрація Я-ідеалу	Діапазон фрустрацій цінностей		
2	спілкування, творчість	гед. цін	мат. цін	с/ств. цін								Rs	Rя
3	здоров'я, інтелект, робота, естетика	0	0	0									
4	гедонізм, матер. цін., с/стверджен.				0	0	0	0	0,69	0,69	3		

Тепер приведемо приклад результатів діагностики особливостей ціннісної системи студента з вираженою прагматичною спрямованістю, стійкою, але суперечливою ціннісною структурою внаслідок одночасного домінування несумісних між собою цінностей спілкування й прагматичного самоствердження (табл. 2.5.б).

Як видно з табл. 2.5.б, крім домінування прагматичних цінностей, вираженою особливістю Миколи Д. є відсутність фрустрації Я-ідеалу, тобто, його Я-реальне майже збігається з Я-ідеальним.

Дані ціннісні особливості дають підставу припускати сполучення в Миколи Д. прагматичної спрямованості з упевненістю в собі, що створює психологічні передумови формування егоїстичних рис особистості.

Таблиця 2.4.б.

Таблиця інтегральних показників ціннісних переваг студента III курсу Миколи Д.

Методика	гед.	мат.	с/ст.	зд.	спі.	сім.	роб.	інт.	тво.	с/ро.	ест.	мо.	дух.
		.	в.		л.		.		р.	з.		р.	
Анкета			10				8					9	
ІСЖ	1		10	4	9	5		7	6		3		2
Матусевич		8			9						3	10	1

Келлі	5	6	8	4	10	2		9	7	1	3		1
Рокич А	2		9		10				3			8;1	
Рокич Б		9						10		3		8;2	1
Заг. бал	8	23	37	8	38	7	8		16	4	9	38	5
Серед. бал	2.7	7.7	9.2	4	9.5	3.5	8	8.7	5.3	2	3	6.3	1.2

Таблиця 2.5.б

Особливості ціннісної системи особистості студента ІІІ курсу Миколи Д.

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи									
Рівень	Зміст певного кластера цінностей.	Особливості змісту ціннісної системи (ЦС)				Особливості структури ЦС		Особливості можливості реалізації цінностей			
1	Ссамоствердж., спілкування, інтелект, робота	Домінування			Несприйняття духовних цінностей	Суперечливість ЦС	Дифузність Ц.С.	Нестійкість Ц.С.	Коеф. декларативності	Фрустрація Я-ідеалу	Діапазон фрустрації цінностей
2	Матеріальні цінності										
3	Здоров'я, родина, творчість										
4	Духовн., саморозвиток, естетика, гедон.	0	2	2	2	2	0	0	0.5	0.856	0

Таким чином, даний блок діагностичних методик дозволяє виявляти ціннісну ієрархію й особливості ціннісних детермінант морального становлення особистості.

Методики дослідження показників морального становлення особистості.

а) Методики дослідження показників моральної сфери особистості.

При оцінці моральної сфери ми опиралися на християнське розуміння морального ідеалу, а також на положення концепції Л.Кольберга, що виділяє три рівні розвитку моральної свідомості: *передконвенціональне, конвенціональне й принципове*.

Нагадаємо, що критеріями сформованості моральної сфери особистості в юнацькому віці є:

- сформованість моральних принципів особистості на рівні переконань;
- сформованість моральних ставлень особистості й до дійсності;
- сформованість моральної саморегуляції (здатності до морального вибору, до прийняття вольового морального рішення);

- сформованість моральних якостей особистості, розвиток совісті (здатності до прощення, до усвідомлення власної неправоти).

Для дослідження показників моральної сфери особистості нами застосовувалися переважно проєктивні методи (Незакінчених речень; Проблемних ситуацій; ТАТ), а також метод семантичного диференціала («Моральні якості») і стандартизована методика «Тест макіавеллізму» Ф.Гайз.

1. Методика **«Незакінчені речення»** дозволяє діагностувати рівень сформованості моральних ставлень особистості. Нами було сформульовано 27 незакінчених речень, що припускають виявлення морального аспекту ставлень особистості до соціальної реальності (див. Додаток А.2.1). Методика проводилася в умовах групового дослідження, учасникам дається інструкція самостійно закінчити речення. При цьому початки речень зачитувалися експериментатором в помірному темпі (без тривалих пауз) для того, щоб випробувані працювали в умовах ліміту часу, що дозволяє підвищити рівень вірогідності безпосередніх соціальних установок і ставлень особистості, оскільки в учасників не залишається часу придумувати соціально бажані варіанти закінчення речень.

Обробка результатів даного методу проводилася за допомогою спеціально розроблених критеріїв. В основу критеріїв оцінки речень покладений принцип готовності до усвідомленої, конструктивної, моральної активності особистості в соціальних ситуаціях на основі моральної саморегуляції. Нами використовувалася стандартизована 10-бальна шкала оцінки моральності соціальних установок особистості. Експериментальним шляхом були встановлені норми (рівні сформованості) моральних ставлень особистості:

- **8-10** балів – рівень готовності до конструктивної, усвідомленої, моральної активності;
- **5-7** балів – рівень стереотипного, пасивного реагування;
- **1-4** балів – рівень деструктивної, аморальної активності.

Процедура оцінки речень. Кожне речення оцінюється по 10-бальній шкалі на підставі зазначених вище критеріїв. Потім підраховується загальна сума балів і обчислюється середній бал, який характеризує ступінь сформованості моральних

ставлень Він позначений у зведеній таблиці як «НУ».

Критерії присвоєння певного бала при оцінці речень:

10 балів – вищий рівень розвитку моральної сфери, прояв активної моральної переконаності, здатність до жертвності своїми інтересами;

9 балів – високий рівень моральної свідомості, що проявляється в готовності людини до побудови моральних ставлень з навколишніми;

8 балів – тенденція до прояву моральної активності, але без чіткої виразності моральних настанов;

7 балів – стереотипність, конвенціональність моральних суджень;

6 балів – пасивність у проблемних ситуаціях, індиферентність щодо моральних принципів;

5 балів – безвідповідальність в проблемних ситуаціях, ухилення від морального вибору;

4 бали – афективність емоційних реакцій (образи, гніву), слабкість моральної регуляції;

3 бали – деструктивна активність у проблемних ситуаціях, відсутність моральної мотивації (наявність мотивації помсти, заздрості);

2 бали - виражена протидія соціальному оточенню, спрямована на реалізацію внутрішньої агресії;

1 бал – стан безсовісності, ненависті до людей, мізантропії.

Аналогічна процедура обчислення середнього бала щодо тих же оцінних критеріїв використовувалася при інтерпретації методу проблемних ситуацій, що дозволяє діагностувати здатність особистості до здійснення морального вибору.

2. Авторська методика «**Проблемні ситуації**», побудована на основі підходу Л.Кольберга, складається з набору проблемних ситуацій морального характеру, які пропонуються учасникам для вирішення (див. Додаток А. 2.2).

Причому, для кожної вибірки учасників з метою досягнення проєктивного ефекту ідентифікації себе з головним героєм нами підбиралися ситуації, характерні й актуальні для даного віку, героєм яких виступав персонаж, найбільш близький до типу самих учасників: для студентів героєм ситуацій виступав студент V курсу, а для старшокласників – учні 8-9 класу. В якості інструкції до вирішення кожної проблемної

ситуації учасникам дослідження пропонується відповісти на 4 питання:

Як вчинить герой у даній ситуації? Чому саме так? Що відчуває герой, вчиняючи саме так? Як, на Вашу думку, потрібно вчинити в даній ситуації?

Відповіді на поставлені запитання заносилися самими учасниками до протоколу (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Протокол відповідей методики «Проблемні ситуації»

Як вчинить герой?	Чому саме так?	Що він при цьому відчуває?	Як, на Вашу думку, потрібно вчинити?

Процедура обробки й інтерпретації результатів та ж, що й у методиці «Незакінчені речення». Величина середнього бала, позначуваного у зведеній таблиці «НС», відповідає ступеню сформованості здатності особистості до морального вибору відповідно до норм: 1-4 - низький, 5-7 - середній (конвенціональний) і 8-10 - високий рівень.

Крім ідентифікації здатності особистості до морального вибору дана методика надає інформацію про такий показник як *фрустрація морального вибору*, позначеного у зведеній таблиці «Фр». Цей показник чисельно дорівнює кількості проблемних ситуацій, у яких зміст відповідей у колонці «Як вчинить герой?» діаметрально протилежний змісту в колонці «Як, на Вашу думку, потрібно вчинити?». Іншими словами, фрустрація морального вибору означає, що людина знає моральне вирішення ситуацій, але з якихось причин не вчиняє так, як потрібно, що свідчить про слабкість її моральної саморегуляції. Важливим позитивним моментом даної методики виступає її морально-формувальний ефект, завдяки включенню в процесі її виконання психологічних механізмів усвідомлення й рефлексії, а також здійснення вольової дії щодо вирішення проблемних ситуацій.

3. Авторська методика «*Моральні якості*», побудована за методом семантичного диференціалу, дозволяє чисельно оцінити сформованість моральних установок, які у своєму генезисі стають особистісними рисами. Нами було виділено 10 моральних

критеріїв: *симпатії* до навколишніх (Си), *довіри* людям (До), *уваги* до них (В), *поваги* до навколишніх (Ув), *поступливості* (Ус), *чесності* (Ч), *безкорисливості* (Б/К), *дистанції* у спілкуванні (Ди), *совісності* (Со) і *альтруїзму* (Ал). Набір даних критеріїв був розроблений на підставі ідеї В.В.Століна, який запропонував 3 критерії для оцінки ставлень особистості до навколишніх: симпатія, повага й дистанція у спілкуванні [62], а також системи християнських моральних чеснот.

В якості інструкції учасникам пропонується із двох альтернативних висловлювань, що знаходяться на бланку для відповідей (див. Додаток А.2.3), вибрати те, з яким вони в більшій мірі згодні, і оцінити за 3-х бальною шкалою ступінь своєї згоди з даним висловлюванням, обвівши в кружок відповідну цифру з боку цього висловлювання. У випадку одночасної згоди із двома висловлюваннями або індиферентного до них ставлення обводиться проміжна цифра нуль.

Ключ до обробки даної методики знаходиться прямо на бланку відповідей: крайній правий стовпець містить у певних рядках символ ☀, що означає наявність у даному рядку висхідної шкали кодування, тобто: - 3 2 1 0 1 2 3 + . У тих рядках, де символ ☀ відсутній, маємо нисхідну шкалу: + 3 2 1 0 1 2 3 - . При заповненні бланка короткі позначення критеріїв і символ ☀ не впадають в очі й не привертають увагу учасників, але по закінченні заповнення бланку відповідей такий прийом дає можливість в умовах формуювального експерименту (при інструктуванні учасників щодо процедури декодування й підрахунку балів за кожним критерієм) самостійно конфіденційно обробити свою анкету.

Процедура обробки результатів проводиться в 2 етапи: декодування шкал (визначення висхідного або нисхідного порядку) і підрахунок алгебраїчної суми балів за кожним критерієм оцінки моральних якостей, що знаходяться у крайньому лівому стовпці бланку відповідей (Си, До, В, Ди...).

Інтерпретація результатів здійснюється за допомогою оцінки числових значень, що відповідають кожному критерію: негативне значення свідчить про несформованість даної моральної якості; позитивне значення говорить про сформованість відповідної моральної якості. За наявності позитивних значень за всіма показниками можна судити про високий рівень сформованості моральних якостей. Далі підраховується загальний

бал як алгебраїчна сума отриманих показників Він виступає інтегральним показником, який характеризує наявність моральних якостей, і позначений у зведеній таблиці (Об).

4. Наступним методом ідентифікації показників моральної сфери особистості є «Тест макіавеллізму» Ф.Гайз [38, с.83-90], що представляє собою ряд тверджень, у яких виражені загальноприйняті (банальні) істини, не всі з яких є моральними. Нами використовувалася лише перша частина даної методики («Особистісний прояв 1») зі спрощеною градацією шкали відповідей (замість 7-ми рівнів згоди з висловленням ми використали тільки 2 рівні: «згодний» і «не згодний»). Таким чином, висловлюючи свою згоду або незгоду, людина виражає власний «моральний кодекс», демонструючи ступінь засвоєння моральних принципів.

Ключ для обробки результатів являє собою варіанти відповідей, які відповідають аморальним принципам. Підрахунок балів здійснюється шляхом зіставлення відповідей, даних учасниками, із ключем (якщо відповідь збігається із ключем, то він свідчить про згоду особистості з аморальним принципом (або незгоду з моральним принципом) і оцінюється в 1 бал. У випадку розбіжності варіанта відповіді із ключем, можна судити про засвоєння відповідного морального принципу (ця відповідь оцінюється в 0 балів). Таким чином, кількість набраних балів пропорційна засвоєнню особистістю *аморальних* принципів, що позначається терміном «макіавеллізм». Чим нижче бал за даною методикою, тим вище рівень розвитку моральної свідомості особистості.

1. Останнім методом, застосовуваним нами в дослідженні моральних ставлень особистості до оточуючих, є проєктивний «Малюнковий Апперцептивний Тест» (МАТ), який являє собою модифікований і адаптований Л.М.Собчик варіант Тематичного Апперцептивного Тесту Г. Мюррея [60, с. 247-255].

Метою діагностики, в рамках дослідження моральних ставлень особистості, було виявлення за допомогою психологічних механізмів ідентифікації й проєкції конструктивних, моральних стратегій міжособистісної взаємодії учасників.

Для цього інструкцією до виконання тесту є завдання послідовно, відповідно до нумерації малюнків на бланках (див. Додаток А.2.4) розглянути кожен малюнок й написати по 3 варіанти відповіді на питання: «Що відбувається на цьому малюнку? Що

робить одна людина, і як реагує інша, або що вони роблять удвох?» Таким чином, ми одержуємо 24 варіанти проєктивної міжособистісної взаємодії (по 3 варіанти на 8 картинок). Правда, у випадках окремих учасників ці варіанти повторювалися або виявлялися однотипними, що свідчить про стереотипність мислення, слабо розвинну уяву учасників і знижує якість інтерпретації результатів.

При інтерпретації нами використовувалася своєрідна «система координат», яка складається з наступних 7-ми стратегій міжособистісної взаємодії: *співпраця* (С) – прагнення до взаємного співробітництва; *односпрямоване сприяння* (ОС) – прагнення допомагати іншим; *протидія* (П) – тенденція до суперництва, конфліктності; *односпрямована протидія* (ОП) – упертість, прагнення до заподіяння шкоди іншим; *уникання* (У) – відмова від ініціативи у вирішенні проблемних ситуацій, самоусунення; *компроміс* (Комп) – тенденція до компромісів у спілкуванні; *контраст* (К) – контрастне, неадекватне спілкування, врахування тільки власних інтересів, неприйняття мотивів і прагнень партнера (у термінології К. Роджерса, стратегія взаємодії по контрасту означає неконгруентність людини у стосунках з навколишніми). Ми можемо класифікувати дані стратегії за критеріями моральності й конструктивності в такий спосіб:

- Конструктивні, особистісно-зрілі стратегії – співпраця, односпрямоване сприяння й компроміс;
- Інфантильно-конвенціональна стратегія- уникання;
- Деструктивні стратегії - контраст, протидія й односпрямована протидія.

Позначені учасниками варіанти ситуацій взаємодії інтерпретувалися в категоріях зазначених стратегій. Інтерпретація результатів даного тесту проводилася шляхом віднесення кожного з варіантів, запропонованих учасникам, до тієї або іншої стратегії. Таким чином, ми одержуємо чисельні значення по кожній стратегії, які дорівнюють кількості відповідей, даних учасниками, які відносяться до проявів відповідної стратегії міжособистісної взаємодії.

Наприклад: С = 8; ОС = 3; Комп. = 2; У = 5; К = 3; П = 1; ОП = 2 . Аналізуючи дане сполучення показників, можна припустити, що незважаючи на домінуюче прагнення до співробітництва, особистість все-таки має утруднення у побудові міжособистісних

стосунків, оскільки в неї присутні незрілі форми стратегій взаємодії з навколишніми (виражена тенденція до уникання від вирішення проблемних ситуацій, наявність деструктивних типів взаємодії).

Отже, підбиваючи підсумок сказаному, можна відзначити, що описаний вище блок методів дозволяє ідентифікувати рівень сформованості моральних переконань і установок особистості, які лежать в основі її ставлень до інших людей й характеризують рівень розвитку її моральної сфери.

б) Методики дослідження особистісних рис в аспекті соціально-психологічної адаптованості

Теоретичний аналіз даних психолого-психотерапевтичної літератури, показав, що показниками соціально-психологічної адаптованості особистості виступають:

- психічна стабільність (фрустраційна толерантність, відсутність нервово-психічного ослаблення, оптимальний рівень психічної напруги (тривожності, фрустрації), розвинена емоційно-вольова регуляція);
- перевага інтрапунітивних та проблемно-вирішувальних типів реагування в ситуаціях фрустрації;
- соціальна адаптованість особистості (товариськість, відкритість, соціабельність).

1. Діагностика рівня нервово-психічного ослаблення особистості здійснюється за допомогою «Методики діагностики рівня невротизації» Л.І.Вассермана [17], що являє собою опитувальник з описом симптомів невротизації (див. Додаток А. 2.5).

Учасникам дається інструкція: «Ознайомтеся з наведеними нижче судженнями, вибираючи відповідь «Так» або «Ні» щодо своєї згоди або незгоди з кожним твердженням».

Обробка результатів здійснюється в процесі підрахунку позитивних відповідей: якщо учасник дослідження погоджується більш ніж з 15-ю твердженнями (підтверджує наявність невротичних симптомів), то можна судити про наявність у нього нервово-психічного ослаблення. Кількість відповідей «Так» більш ніж 25 свідчить про високу психічну виснаженість людини.

2. З метою діагностики рівня психічної напруги й ступеня емоційно-вольової саморегуляції нами був використаний *16PF Кетелла* [45]. Спочатку ми припускали

залучення в даному дослідженні лише деякої частини факторів 16PF, що описують емоційно-вольову сферу особистості, але після проведення психодіагностики було вирішено піддати факторному аналізу всі показники (у тому числі й ті фактори 16PF, які не стосуються безпосередньо емоційно-вольової сфери). У результаті статистичної обробки даних з'ясувалося, що практично всі показники за даною методикою задіяні у виявлених факторах морального становлення особистості. Ми не будемо тут докладно зупинятися на описі шкал 16PF (ця інформація широко представлена в методичній літературі по використанню методики Кетелла), а лише згрупуємо фактори для більш зручної інтерпретації явища соціально-психологічної адаптованості особистості.

Рівень *психічної напруги* особистості описується факторами *тривожності* (O), *фрустрованості* (Q4) і *сензитивності* (I). Чим вище значення по цих показниках, тим вище рівень психічної напруги особистості.

Ступінь розвиненості *самоконтролю* визначається за допомогою факторів: *емоційний контроль* (C), *самоконтроль поведінки* (Q3) і *відповідальність* (G). Рівень розвитку самоконтролю пропорційний ступеню значень за даними показниками.

Показники факторів, що характеризують комунікативну сферу особистості, надають інформацію про *соціальну адаптованість*. Високі значення по факторах *домінантності* (E), *смівості* (F), *безтурботності* (H) і низькі по шкалі *індивідуалістичності* (Q2) є психологічними передумовами соціальної адаптації особистості. Низькі показники по фактору *афіліативності* (A) можуть свідчити про тенденцію до уникання людей; сполучення *консерватизму* (низький рівень Q1) з високим рівнем *підозрливості* (L) є показником ригідності особистості.

Таким чином, аналіз числових показників факторів 16PF Кетелла дає можливість оцінити основні прояви соціально-психологічної адаптованості особистості: оптимальний рівень психічної напруги, розвинутий самоконтроль, соціальну адаптованість.

3. Для одержання додаткових психологічних характеристик щодо показників соціально-психологічної адаптованості особистості нами був використаний опитувальник *С.Г.Москвичова* [38], який являє собою еkleктичне з'єднання шкал, використовуються у методиках різних авторів: Дж.Роттера (*локус контролю*),

Г.Айзенка (*імпульсивність*), Тейлора (*тривожність*) і М.Рокича (*догматизм*). Процедура проведення даної методики має вигляд стандартного опитувальника: експериментатором зачитуються 62 ствердження, згідно з якими учасник дослідження повинен виразити свою згоду або незгоду (відповіді «Так» або «Ні» на бланку відповідей). Потім (в умовах формульованого експерименту) зачитується ключ до кожної шкали, відповідно до якого, учасники підраховують кількість балів і визначають ступінь сформованості у собі тієї або іншої характеристики.

4. Експериментально-психологічна проєктивна «*Методика вивчення фрустраційних реакцій*» С.Розенцвейга дозволяє ідентифікувати тенденції особистості до певних типів реагування в ситуаціях фрустрації [75]. С.Розенцвейг виділяє 3 типи реакцій з погляду спрямованості:

- *екстрапунітивні* (у зведеній таблиці вони позначені як (EI)) – реакції спрямовані на зовнішнє оточення у формі підкреслення ступеня фруструючої ситуації або осуду *зовнішніх* причини фрустрації;

- *інтрапунітивні* (у зведеній таблиці позначені як (II)) – реакції спрямовані суб'єктом на самого себе із почуттям провини й прийняттям відповідальності за вирішення ситуації;

- *імпунітивні* (у зведеній таблиці позначені як (MI)) – реакції, при яких ситуація розглядається як малозначима, як така, що може бути виправлена сама собою.

Згідно С.Розенцвейгу, реакції розрізняються й з погляду їх характеру (змістова сторона реакцій):

- *перешкодно-домінантні* (позначені у зведеній таблиці як ("I)) – виражають фіксацію особистості на перешкоді, яка викликала фрустрацію;

- *его-захисні* (позначені у зведеній таблиці як (AI)) – реакції, що проявляють захист свого Я у вигляді самовиправдань або звинувачень інших осіб;

- *проблемно-вирішувальні* (позначені у зведеній таблиці як (m)) – реакції спрямовані на самостійне вирішення проблеми.

Згідно даними експериментальних досліджень В.Д.Менделевича, невротичним пацієнтам більшою мірою властиві екстрапунітивні реакції перешкодно-домінантного й

его-захисного типів. Ми розглядаємо наявність інтрапунітивних та проблемно-вирішальних реакцій як показники соціально-психологічної адаптованості особистості. Імпунітивні реакції, на наш погляд, представляють проміжний щабель морального розвитку між екстрапунітивними й інтрапунітивними. Іншими словами, особистість, перш ніж навчитися брати відповідальність за вчинене, проходить певні етапи: спочатку звинувачує інших за наявність власної фрустрації (екстрапунітивні реакції), потім вчиться приймати ситуацію такою, як вона є, без обвинувачень (імпунітивні реакції), а вже після цього починає приймати й відповідати за самостійне вирішення фруструючої ситуації. Можна провести аналогічну градацію типів реакцій за їх характером, поклавши в основу класифікації принцип конструктивної активності особистості: активне деструктивне реагування у вигляді самовиправдань і звинувачень кривдників (его-захисні реакції); пасивне реагування (перешкодно-домінантні реакції) і, нарешті, конструктивна активність (реакції проблемно-вирішувального типу). Варто відзначити, що проблемно-вирішувальні екстрапунітивні реакції (перекладання на інших відповідальності за вирішення ситуації) не є конструктивними в моральному сенсі, а скоріше служать свідомством маніпулятивності невротичної особистості. Отже, перевага екстрапунітивних реакцій всіх типів розглядається нами як критерій соціально-психологічної дезадаптованості особистості, у той час як домінування інтрапунітивних реакцій проблемно-вирішувального типу є свідомством особистісної зрілості, здатності до реалізації форм моральної поведінки.

Інструкція й обробка результатів за даною методикою проводиться відповідно до процедури, описаної в посібниках з використання методики С.Розенцвейга [75].

5. Останнім методом, який був застосований у даному дослідженні, є «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО), що являє собою адаптацію К. Муздибаєвим і Д.О.Леонтьєвим тесту «Ціль у житті» Дж.Крамбо й Л.Махолика, створеного на теоретичній основі концепції В.Франкла [29]. Застосування даної методики в нашому дослідженні обумовлено врахуванням фактору *усвідомленості* життя, що є однією з основних детермінант морального розвитку й соціально-психологічної адаптованості особистості. Дана методика побудована за принципом семантичного диференціала й містить 30 пар протилежних за змістом тверджень, які відповідають 5-ти шкалам.

Сумарне значення по всім 5-ти шкалах визначає інтегральний показник «Усвідомленість життя», позначуваний нами у зведеній таблиці як «СЖ». Обробка результатів проводиться шляхом підрахунку загального балу згідно із ключем до методики [29]. У нашому дослідженні був задіяний тільки інтегральний показник, який позитивно корелює з показником “задоволення життям”

Описаний пакет методів дозволяє діагностувати 75 показників щодо особливостей ціннісної системи, моральної сфери й соціально-психологічної адаптованості особистості. Нами розроблений індивідуальний бланк для фіксації й кількісно-якісної обробки емпіричних результатів, який є досить зручним у використанні при проведенні індивідуального консультування. Емпіричні дані по кожному учаснику дослідження заносяться в індивідуальний бланк (рис. 2.4).

Прізвище, ім'я, по батькові, вік _____

Методика	гед.	мат.	с/ст	зд.	спі	сім.	роб	інт.	тво	с/р	ест.	мо	дух
		.	в.		л.		.		р.	оз.		р.	.
Анкета													
ІСЖ													
Магусевич													
Келлі													
Рокич А													
Рокич Б													
Общ. бал													
Серед. бал													

Особливості ціннісної системи особистості

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи особистості		
Рівні ціннісної ієрархії	Зміст певного кластеру цінностей	Особливості змісту ціннісної системи особистості	Особливості структури ціннісної системи	Особливості можливості реалізації цінностей

1		Домінування			Неспр ийнят я духов них ціннос тей	Супер ечливі сть змісту Ц.С	Ди- фуз- ніст ь Ц. С.	Несті йкіст ь Ц. С.	Неузго дженіс ть деклар оів. і діючих ціннос тей	Фру с- трац ія Я- ідеа лу	Діапа -зон фру- страц ії цін- носте й	
2												
3		гед. цін	мат. цін.	с/ств .цін						Rs	Rя	Z
4												

Показники моральної сфери

ЛК	G	Мъ	Нс	Ну	Си	До	В	Ди	Ув	Ус	Ч	Бк	Со	Ал	ОБ

Показники психічної напруги й ступеня розвитку саморегуляції

С	С	ТР	Н	О	Q4	І	И	G	Q3	С	М	Q1	Д	Q2	N	М
Ж	Ч		В				М									Д

Показники соціальної адаптованості

A	E	F	H	L	С	О	П	О	КТ	У	К	ЕІ	П	МІ	‘І	АІ	m
					Д	С	П	П			М						

Рис. 2.4. Індивідуальний бланк емпіричних результатів дослідження

З метою статистичної обробки емпіричних даних методом кореляційного й факторного аналізу всі 75 показників (назви шкал із чисельними значеннями) були занесені у зведену таблицю.

Всі психодіагностичні показники були попередньо згруповані для зручності інтерпретації в наступні блоки.

1. Особливості ціннісної системи особистості.

- Ціннісні орієнтації, що обумовлюють моральне становлення особистості:

Гедонізм (ГЕД-), Матеріальні цінності (МАТ-), Прагматичне самоствердження (с/ств-), Здоров'я (ЗД+), Спілкування (ОБЩ+), Родина (СЕМ+), Робота (РАБ+), Інтелект (ИНТ+), Творчість (ТВ+), Саморозвиток (с/р+), Естетика (ЭСТ+), Моральні цінності (Нр+), Духовність (ДУХ+).

- **Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи:**

Домінування: гедонізму (ДГ+), матеріальних цінностей (ДМ+), цінностей самоствердження (ДУ+); несприйняття духовних цінностей (ОД+), нестійкість ціннісної системи, (Неуст.+), суперечливість ціннісної системи, (Прот.+), дифузність ціннісної системи, (Диф.+), Неузгодженість декларованих і реально діючих цінностей (RS-), фрустрація Я-ідеалу (РЯ-), діапазон фрустрації Я-ідеалу (Z+).

2. Показники моральної сфери.

- **засвоєння моральних принципів (МЪ-)** – тест Макіавеллізму Гайз; **сформованість моральних ставлень (НУ+)** – метод «Незакінчені пропозиції»; **здатність до морального вибору (НС+), фрустрація морального вибору (ФР-)** – метод «Проблемні ситуації».

- **Моральні якості: Симпатія (СИ+), Довіра (ДО+), Увага (В+), Дистанція в спілкуванні (ДИ+), Повага (УВ+), Поступливість (УС+), Чесність (Ч+), Безкорисливість (БК+), Совість (Со+), Альтруїзм (Ал+), Інтегральний показник моральних якостей особистості (ОБ+)** – методика «Моральні якості»; **Внутрішній локус контролю (ЛК-), Відповідальність (ф-р G+).**

- **Моральні стратегії міжособистісної взаємодії: Співпраця (СД+), Односпрямоване сприяння (ОС+), Компроміс (КМ+), Протидія (П-), Односпрямована протидія (ОП-), Контраст (КТ-), уникання (У-)** – Малюнковий Апперцептивний Тест (РАТ).

3. Соціально-психологічна адаптованість особистості

- **Психічна стабільність: Задоволеність життям (Сч+)** – Анкета; **Усвідомленість життя (СЖ+)** – СЖО; **Тривожність (Тр-)**, (ф-р О-) – Кетелл; **Нервово-психічне ослаблення (НВ-)** – Вассерман; **Фрустрованість (ф-р Q4-)** – Кетелл; **Сензитивність (І-)** – Кетелл.

- **Саморегуляція: Імпульсивність (ИМ-)** ; **Самоконтроль поведінки (ф-р Q3+),**

Контроль емоцій (ф-р З+) – Кетелл.

- Соціальна адаптованість: *Афіліативність* (ф-р А+), *Домінантність* (ф-р Е+), *Безтурботність* (ф-р F+); *Сміливість* (ф-р Н+); *Довірливість* (ф-р L-) – Кетелл.

- Креативність: *Мрійливість* (ф-р М+), *Радикалізм* (ф-р Q1+) – Кетелл; *Догматизм* (Д-).

- Зрілі реакції в ситуаціях фрустрації: *Екстрапунітивні* (ЕІ-), *Інтрапунітивні* (ІІ+), *Імунітивні* (МІ+), *Перешкодно-домінантні* (“І-), *Его-захисні* (АІ-), *проблемно-вирішувальні* (m+) – Розенцвейг.

4. Індивідуальні дані: стать (Sex) - (0 – жін., 1 - чол.), вік (ВЗР).

Подальша статистична обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою кореляційного та факторного аналізу.

2.2. Результати експериментального вивчення факторів впливу на формування моральних цінностей у підлітковому віці

У результаті статистичної обробки емпіричних даних було проведено дослідження динаміки ціннісних орієнтацій та ціннісної спрямованості сучасної молоді. При обчисленні середньостатистичних показників по кожній цінності в обох вибірках (старшокласників і старшокурсників) були отримані такі результати (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Динаміка ціннісних орієнтацій у юнацькому віці (середньостатистичні показники)

Ціннос ті	Середньостатистичні бали за цінностями												
	гед.	мат.	с/ств.	зд.	спіл.	сім.	роб.	інт.	твор.	с/роз.	ест.	дух.	мор.
9 кл.	4,8	5	4,44	6,6	8,3	7,6	6,1	6,12	4,46	4,31	4,86	3,88	5
Шкурс	3,9	5,15	4,27	6,43	7,6	8,1	6,7	6,43	5	4,93	4,71	4,62	6,25

Вікова динаміка ціннісних орієнтацій має наступні особливості. У цілому по обох вибірках домінують цінності спілкування й родини. Здоров'я, робота, інтелект і дещо матеріальні цінності займають проміжне місце. Середні бали по цінностях гедонізму, самоствердження, саморозвитку й духовності мають мінімальні значення. Серед усього спектра вищих цінностей особливо виражена значимість *інтелекту* (варто враховувати специфіку вибірки – студенти ВНЗа).

Найменший середній бал по цінності духовності по вибірці школярів обумовлений, на наш погляд, непоінформованістю учнівської молоді щодо традиційних духовних цінностей, оскільки дані питання висвітлюються в освітніх курсах лише у межах розгляду фольклорних традицій, обрядів, без акценту на внутрішній, глибинній ціннісно-смісловій стороні духовності.

З віком спостерігається зниження значимості гедонізму, спілкування, естетики, незначне зниження цінності здоров'я й прагнення до самоствердження; зростання цінностей родини, роботи, творчості, саморозвитку, духовності, а також незначне збільшення значимості матеріальних благ.

Значимість естетичних цінностей з віком трохи знижується (цей факт крім даних

середньостатистичних показників наочно ілюструється помітним зменшенням естетичності в студентів у порівнянні зі школярами при оформленні тестових завдань і заповненні анкет). Таким чином, дослідження динаміки ціннісних орієнтацій юнацтва в сучасних соціокультурних умовах показало, що в цілому відзначена вікова тенденція до збільшення значимості буттєвих цінностей при зниженні дефіцитарних.

Варто відзначити, що домінування буттєвих цінностей несумісно з вираженою дефіцитарною спрямованістю в однієї й тієї ж особистості, а усереднені показники цей момент не фіксують. Тому ми, не задовольнившись підрахунком середніх балів по кожній цінності, виділили типи ціннісної детермінації морального становлення, які визначають відповідний тип ціннісної спрямованості особистості. Нами було виділено 5 типів ціннісної спрямованості особистості й досліджено їх динаміку в юнацькому віці (табл. 2.8):

- ◆ *буттєва* спрямованість проявляється у домінуванні цінностей інтелекту, естетики, творчості, духовності, саморозвитку (нерідко сполучає пріоритети родини й спілкування);
- ◆ *дефіцитарна* або гедоністично-прагматична спрямованість особистості характеризується пріоритетом гедоністичних, матеріальних і прагматичних цінностей при відторгненні буттєвих;
- ◆ *сімейно-побутова* спрямованість – домінування тільки цінностей родини, спілкування, здоров'я й роботи, при індиферентному відношенні як до буттєвих, так і до дефіцитарних цінностей (нерідко сполучається з досить високим рівнем засвоєння моральних цінностей як необхідної умови побудови людських ставлень);
- ◆ *інфантильна* спрямованість характеризує особистість, яка не визначилася щодо власних цінностей, її ціннісна система відрізняється несформованістю: дифузністю, нестійкістю;
- ◆ *суперечлива* спрямованість – властива особистостям, які на даний час знаходяться в процесі ціннісного пошуку, їх ціннісна система характеризується гострою суперечливістю, одночасним домінуванням несумісних, взаємовиключних цінностей (гедонізму й саморозвитку, духовності й прагматичного самоствердження тощо). Наявність цього стану свідчить про можливі кризові моменти протікання

морального становлення.

Таблиця 2.8

Динаміка ціннісної спрямованості особистості в юнацькому віці

Тип ціннісної спрямованості	буттєва (цінності духовності, творчості, естетики, саморозвитку, інтелекту,)		дефіцитарна (гедоністично–прагматична)		сімейно-побутова		інфантильна (несформованість ціннісної системи)		Суперечлив а	
	кількість осіб	%	кількість осіб	%	кількість осіб	%	кількість осіб	%	кількість осіб	%
Вибірка										
9 кл.	5	17,2	11	37,9	9	31	3	10,3	1	3,4
III курс	12	35,3	8	23,5	8	23,5	3	8,8	3	8,8

Як видно з табл. 2.8, найбільшу групу серед учнів 9-го класу становлять особи з дефіцитарною спрямованістю (37,9 %), а до кінця студентського віку число осіб з даною спрямованістю значно зменшується до 23,5 %. Серед студентів найбільш численна група з буттєвою спрямованістю (35,3 %), у той час як школярі ще не «відчули смак» вищих цінностей (17,2 %). Значне зростання буттєвої спрямованості наприкінці юнацького віку (майже в 2 рази) при зниженні дефіцитарної свідчить про особистісне зростання молоді. Таким чином, можна констатувати факт, що протягом юнацького віку активно відбувається процес усвідомлення й засвоєння вищих цінностей і формування буттєвої спрямованості особистості.

Значимість сімейно-побутової спрямованості з віком дещо знижується (з 31 % до 23,5 %), причому якщо серед старшокласників дана група була представлена винятково дівчатами, то серед студентів, що мають сімейно-побутову спрямованість, дівчат лише 47 %, а інші 53 % - юнаки. Тобто, жіночий ідеал про «сімейну ідилію», який присутній у ранній юності, дещо знецінюється, сучасні дівчата у 20 років стають більш незалежними, реалістичними, прагматичними або займаються духовними пошуками, у той час як юнаки навпаки починають цінувати родину й прагнути до її створення.

Відсоток осіб з інфантильною спрямованістю з віком закономірно знижується (з 10,3 % до 8,8 %), що свідчить про розвиток самовизначення протягом юнацького віку. Про динаміку процесу самовизначення також свідчить збільшення більш ніж в 2 рази відсотка осіб із суперечливою ціннісною спрямованістю (з 3,4 % до 8,8 %).

Таким чином, динаміка морального становлення особистості в юнацькому віці

детермінується процесами ціннісного самовизначення й виражається в зниженні значимості дефіцитарних і зростанні значущості буттєвих цінностей. Найбільш актуальними при цьому зберігаються цінності спілкування й родини, що властиві для провідної діяльності даного. Зниження відсотка осіб, що не визначилися щодо власних цінностей (з інфантильною спрямованістю) і збільшення кількості осіб що визначаються з ними (із суперечливою спрямованістю) свідчить про динаміку процесу самовизначення як новоутвору юнацького віку.

Далі наведений аналіз інтеркореляційних зв'язків (у дужках зазначені коефіцієнти кореляції) *статтєво-вікових* показників і *ціннісних детермінант* із *показниками моральної сфери* й на його основі встановлені психологічні закономірності ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці.

Нагадаємо, що показниками сформованості моральної сфери особистості є: високий рівень засвоєння моральних цінностей і принципів, сформованість моральних ставлень до дійсності, відповідальність, внутрішній локус контролю, наявність моральних рис особистості: симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісті, альтруїзму, здатності до морального вибору. Коефіцієнти кореляції показників локусу контролю (ЛК) і засвоєння моральних принципів (МЬ) мають протилежний знак, оскільки при їх діагностиці використовувалася зворотня шкала (тобто, існує зворотний зв'язок між рівнем виразності даних показників та їх числових значень за тестовими шкалами). Однак, при аналізі інтеркореляційної матриці коефіцієнти приводяться із протилежним знаком, що відповідає дійсно внутрішньому локусу контролю й засвоєнню моральних принципів (табл. 2.9-2.11).

При інтерпретації інтеркореляційних зв'язків між показниками ми намагалися максимально зіставляти, урахувати й відзначати вікові й статтєві розходження ціннісної детермінації морального становлення особистості. Показник “sex” означає «стать»: 0 - жіноча; 1 - чоловіча, тобто, негативний коефіцієнт кореляції вказує на кореляційний зв'язок показників моральної сфери з жіночою статтю.

Із всіх виділених нами ціннісних детермінант морального становлення особистості найбільш значимо (позитивно або негативно) корелюють із показниками

моральної сфери такі ціннісні детермінанти як цінності спілкування, родини, духовності, моральності, гедоністичні й прагматичні цінності, а також дифузність і стійкість ціннісної системи (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Матриця значимих інтеркореляційних зв'язків статтєво-вікових показників і ціннісних детермінант із показниками моральної сфери й особистісними рисами

Показники	ВЗР	Стать	НР	Общ	Сем.	Дух.	Гед	С/ств	Неуст	Диф
НС (моральний вибір)	0,64		0,38			0,32	-0,38	-0,38	-0,4	-0,3
Ну (моральні ставлення)	0,44	-0,24	0,62			0,32	-0,46		-0,35	-0,3
-Мь (засвоєння моральних принципів)		-0,37	0,6			0,39	-0,45	-0,39	-0,46	-0,27
Со (совість)	0,39		0,62			0,44	-0,49	-0,5	-0,31	-0,24
Ал (альтруїзм)			0,71			0,43		-0,48	-0,37	
Ус (поступливість)	0,38		0,48			0,29	-0,32	-0,34	-0,27	
Ув (поважність)		-0,25	0,4	0,22	0,22		-0,39			
БК (безкорисливість)	0,32		0,53			0,28	-0,26	-0,38	-0,37	
-ЛК (внутрішній локус контролю)	0,22		0,35	-0,22			-0,36			
В (уважність до людей)	0,21		0,3	0,23						-0,26
Сд (прагнення до співпраці)	0,28				0,46		-0,22		-0,4	-0,33
Им (імпульсивність)										0,33
m (реакції пробл.-виришального типу)	0,37			-0,25		0,28				
АІ (его-захисні реакції)	-0,34					-0,23			0,24	0,25
ІІ (інтрапунітивні реакції)	0,27				0,25	0,36				
ЕІ (екстрапунітивні реакції)	-0,31		-0,36		-0,33	-0,3			0,27	
МІ (імунітивні реакції)			0,35		0,28	0,26			-0,31	
Сем (цінність родини)		-0,47	0,27	0,21				-0,38	-0,28	-0,28
НР (моральні цінності)	0,37	-0,22			0,37	0,47		-0,49	-0,31	-0,31
Дух (цінність духовності)	0,44		0,47	-0,35			-0,54	-0,55	-0,22	-0,22
Ср (цінність саморозвитку)	0,28		0,29	-0,33		0,53	-0,4			
Тв (цінність творчості)			0,27						-0,24	-0,24
Эст (цінність естетики)		-0,24	0,26	-0,26		0,43	-0,39			
Гед (цінність гедонізму)	-0,33		-0,53		-0,26	-0,54			0,32	0,26
Маг (матеріальні цінності)			-0,47		-0,31	-0,57	0,46	0,49	0,41	
Су (прагматичні цінності)			-0,49		-0,38	-0,55	0,34		0,32	
Общ (цінність спілкування)	-0,27				0,21	-0,35				
Диф (дифузність ціннісної системи)	-0,31					-0,23	0,26		0,36	
Неуст (неспійкість ЦС)			-0,31		-0,28	-0,22	0,32	0,32		
Rs (узгодж-сть деклар. і діюч цінностей)				-0,23		0,28		-0,22	-0,21	

Аналіз інтеркореляційних зв'язків віку респондентів (див. табл. 2.9) показав, що існує позитивна кореляція вікового фактору з показниками моральної сфери (здатністю до морального вибору (0,64), моральними ставленнями (0,44), совістю (0,39), поступливістю (0,38), безкорисливістю (0,32), внутрішнім локусом контролю (0,22) і увагою до людей (0,21)), тенденцією до співробітництва (0,28), реакціями проблемно-

вирішального типу (0,37) і такими ціннісними детермінантами як цінності духовності (0,44) і саморозвитку (0,28). Негативний кореляційний зв'язок спостерігається із цінностями гедонізму (-0,33), спілкування (-0,27) і дифузністю ціннісної системи (-0,31).

Іншими словами, наприкінці юнацького віку зростає рівень сформованості моральної сфери особистості, що свідчить про динаміку процесу морального становлення. Засвоєння моральних цінностей проявляється у змінах значимості впливу тих або інших ціннісних детермінант: зниження рівня дифузності ціннісної системи, зменшення значимості гедонізму, значне зростання ролі цінностей духовності, моральності, саморозвитку. Про актуалізацію людиною моральних цінностей у пізній юності свідчать сформованість здатності до морального вибору й особистісних якостей, а також тенденцій до конструктивного реагування в проблемних ситуаціях (інтрапунітивних реакцій проблемно). Спостерігається виражена кореляція між моральними показниками й статтю респондентів (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від -0,22 до -0,37). Дівчата в юнацькому віці більш схильні до сприйняття цінностей родини, моральності й естетики, ніж юнаки. Ми припускаємо, що ця закономірність існує тому, що дівчата по своїй природі більш спрямовані на сферу взаємин, на відміну від юнаків, яких більше цікавлять об'єкти діяльності. Цінність для дівчат міжособистісних ставлень вимагає засвоєння й реалізації етичних норм, що обумовлює розвиток їхньої моральної сфери.

Показник засвоєння *моральних цінностей* (Нр) (див. табл. 2.9) найбільш тісно позитивно корелює з показником сформованості моральних ставлень (0,62), засвоєнням моральних принципів (0,6), здатністю до морального вибору (0,38), самоконтролем (0,23), внутрішнім локусом контролю (0,35), відповідальністю (0,48), альтруїзмом (0,71) та іншими моральними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,3 до 0,72), імунітивністю (0,35), цінностями родини (0,27), творчості (0,27), естетики (0,26), саморозвитку (0,29) і духовності (0,47), а також з тенденцією до компромісів (0,34). Негативна кореляція спостерігається з показниками екстрапунітивності (-0,36), гедоністичними (-0,53), матеріальними (-0,47) і прагматичними (-0,49) цінностями, нестійкістю структури (-0,31) й суперечливістю змісту (-0,3) ціннісної системи.

Аналогічну картину можна спостерігати щодо показника *засвоєння моральних принципів* (-Мъ), що крім вказаних вище зв'язків має позитивну кореляцію з показником відповідності декларованих і реально діючих цінностей (0,24). Це свідчить про те, що засвоєння моральних принципів забезпечує актуалізацію в поведінці моральних цінностей. Таким чином, можна зробити висновок, що основною детермінантою формування моральності є домінування у ціннісній системі особистості буттєвих цінностей у сполученні із цінністю родини. Домінування дефіцитарних цінностей, недостатня ієрархізованість ціннісної структури, а також неузгодженість декларованих і діючих цінностей перешкоджають формуванню моральної сфери й ціннісної саморегуляції особистості.

Аналіз кореляційних зв'язків цінностей *спілкування й родини*, характерних як провідних протягом юнацького віку, (див. табл. 2.9) показує, що дані ціннісні детермінанти пов'язані між собою (0,21), вони позитивно корелюють із показниками моральної сфери (особливо цінність родини), однак між ними є й істотні розходження.

Цінність *спілкування* негативно корелює з віком (-0,27), внутрішнім локусом контролю (-0,22), реакціями проблемно-вирішувального типу (-0,25), буттєвими цінностями (духовності (-0,35), естетики (-0,26), саморозвитку (-0,33)), а також узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (-0,23). Таким чином, виражене прагнення до спілкування більш актуально в період ранньої юності, що відрізняється ознаками особистісної незрілості (зовнішнім локусом контролю, невмінням конструктивно вирішувати проблемні ситуації, диспозиційно-поведінковою неузгодженістю, несприйняттям буттєвих цінностей). Ми припускаємо, що спілкування в цьому випадку є психологічною компенсацією й способом набуття життєвого досвіду особистості, опора на який сприяє особистісному становленню. Як бачимо, з віком значимість спілкування дещо знижується.

Цінність *родини* більш характерна для дівчат і позитивно корелює із засвоєнням моральних цінностей (0,37), здатністю до співпраці (0,46), інтрапунітивністю (0,25), імпунітивністю (0,28). Негативна кореляція спостерігається з показниками екстрапунітивності (-0,33), нестійкістю ціннісної системи (-0,28), дефіцитарними цінностями (гедоністичними (-0,26), матеріальними (-0,31), прагматичними (-0,38)).

Таким чином, можна говорити про те, що орієнтація людини на родину пов'язана з рисами особистісної зрілості, які створюють основу психологічної готовності до стабільного й близького (сімейного) міжособистісного спілкування й моральної поведінки.

Дефіцитарні цінності тісно пов'язані між собою й негативно корелюють із показниками моральної сфери (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від -0,26 до -0,5).

Аналіз кореляційних зв'язків показників ціннісних детермінант, пов'язаних зі **структурою** ціннісної системи, указує на *негативну* кореляцію (див. табл. 2.9) таких показників як *дифузність* і *нестійкість* ціннісної системи з показником віку, показниками моральної сфери й розвитком вольової саморегуляції особистості. Дифузність і нестійкість ціннісної системи позитивно корелюють із дефіцитарними цінностями й негативно – з буттєвими: спостерігається виражена позитивна кореляція з імпульсивністю (0,33), екстрапунітивними (0,27) й его-захисними (0,24) реакціями, з гедоністичними (0,32), матеріальними (0,41), прагматичними (0,32) цінностями. Негативний зв'язок існує з показниками моральної сфери (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від -0,27 до -0,4), а також із цінностями родини (-0,28), моральності (-0,31), творчості (-0,24), духовності (-0,22). Таким чином, індивід з нестійкою й розмитою системою цінностей не здатний до здійснення моральної саморегуляції, оскільки в нього відсутнє цінносно-моральне ядро особистості.

Тобто, з віком у міру усвідомлення й чіткого структурування власної системи цінностей людина починає свідомо звертатися до світу вищих цінностей, в неї проявляється інтерес до питань моральності, формуються навички моральних оцінок і вчинків, розвиваються особистісно-зрілі характерологічні особливості й поведінкові реакції.

Далі наведений аналіз кореляційних зв'язків показників *моральної сфери особистості із ціннісними детермінантами й особистісними рисами* (табл. 2.10) з описом кореляційних зв'язків по кожному з показників.

Слід зазначити, що всі показники моральної сфери позитивно корелюють між собою, що свідчить про їх тісний взаємозв'язок.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показника сформованості *моральних ставлень* (Ну) показав, що має місце виражена позитивна кореляція з усіма показниками моральної сфери (див. табл. 2.10) (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,24 до 0,7), а також з інтрапунітивністю (0,49), імпульсивністю (0,29), афіліативністю (0,25), усвідомленістю життя (0,24), з тенденціями до співпраці (0,37), компромісу (0,34), з віком (0,44) і такими ціннісними детермінантами як цінності родини (0,44), саморозвитку (0,29), духовності (0,32) моральності (0,62), і узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (0,25).

Таблиця 2.10

Матриця значимих інтеркореляційних зв'язків показників моральної сфери з ціннісними детермінантами й особистісними особливостями

Показники	Ну	G	-ЛК	Си	До	Ув	В	Ус	БК	Ч	Со	Ал	НС	Об
ВЗР (вік)	0,44		0,22				0,21	0,38	0,32		0,39		0,64	0,27
G (відповідальність)	0,5		0,29	0,25	0,23	0,27	0,32	0,41	0,29	0,23	0,4	0,38	0,3	0,49
НС (моральний вибір)	0,57	0,3			0,28			0,34	0,37	0,22	0,5	0,44		0,41
Ну (моральні ставлення)		0,5	0,28	0,37	0,42	0,32	0,42	0,51	0,39	0,52	0,67	0,52	0,57	0,7
-Мь (засвоєння мор. принципів)	0,53	0,51	0,21	0,24	0,31	0,31	0,25	0,35	0,51	0,4	0,5	0,51	0,31	0,57
Со (совість)	0,67	0,4	0,32	0,3	0,35	0,38	0,32	0,6	0,45	0,47		0,62	0,5	0,77
Ал (альтруїзм)	0,52	0,38		0,3	0,45	0,23	0,26	0,45	0,54	0,23	0,62		0,44	0,7
Ув (поважність)	0,32	0,27	0,32	0,48	0,35		0,3	0,27		0,32	0,38	0,23		0,58
БК (безкорисливість)	0,39	0,29	0,23	0,23	0,35			0,38		0,24	0,45	0,54	0,37	0,58
-ЛК (внутріш. локус контролю)	0,28	0,29			0,28	0,32			0,23	0,21	0,32			0,31
Сж (усвідомленість життя)	0,24	0,22	0,23		0,38	0,3				0,45				0,34
А (афіліативність)	0,25			0,4	0,29	0,33				0,35				0,32
Q2 (індивідуалістичність)				-	-	-0,3				-				-
Им (імпульсивність)	-	-					-	-	-		-		-	-
	0,45	0,33					0,31	0,36	0,28		0,41		0,53	0,37
С (контроль емоцій)			0,23	0,29		0,29				0,25				
m (проблемно-вирішувальні реакції)	0,34		0,26		0,3				0,25	0,23	0,24		0,26	0,26
АІ (его-захисні реакції)	-	-			-			-	-		-	-	-0,5	-0,3
	0,33	0,23			0,25			0,23	0,32		0,31	0,37		
ІІ (інтрапунітивні реакції)	0,49			0,28			0,23	0,26	0,24		0,36	0,25	0,42	0,35
ЕІ (екстрапунітивні реакції)	-0,5	-		-			-	-	-		-	-	-0,5	-
		0,26		0,23			0,36	0,32	0,36		0,44	0,45		0,45
МІ (імпульсивні реакції)	0,29						0,31	0,24	0,31		0,32	0,44	0,36	0,33
Сд (прагнення до співпраці)	0,37								0,22	0,27	0,3	0,25	0,4	0,31

Км (тенденції до компромісів)	0,34	0,25		0,34	0,41	0,3	0,28	0,36	0,23		0,24	0,24	0,27	0,46
П (протидія)	- 0,22	- 0,24												
КТ (контрастна взаємодія)	- 0,29											- 0,27	- 0,23	
Сем (цінність родини)	0,44				0,21			0,33			0,32	0,29	0,36	0,34
Общ (цінність спілкування)						0,22	0,23							
НР (моральні цінності)	0,62	0,48	0,35	0,39		0,4	0,3	0,48	0,53	0,35	0,62	0,71	0,38	0,72
Дух (цінність духовності)	0,32	0,32	0,29					0,29	0,28		0,44	0,43	0,32	0,36
Ср (цінність саморозвитку)	0,29	0,25			0,23				0,34		0,24	0,4		0,26
Тв (цінність творчості)		0,28							0,23					
Ест (цінність естетики)								0,27			0,31	0,22		0,22
Инт (цінність інтелекту)							- 0,23							
Гед (цінність гедонізму)	- 0,46	- 0,37	- 0,36	- 0,27	- 0,34	- 0,39		- 0,32	- 0,26		- 0,49	- 0,44	- 0,38	- 0,46
Мат (матеріальні цінності)	- 0,26	- 0,37	- 0,22		- 0,27			- 0,36	- 0,37		- 0,34	- 0,48	- 0,38	- 0,37
С/у (прагматич. цінності)	- 0,41	-0,3						- 0,34	- 0,38		-0,5	- 0,49	- 0,38	- 0,38
Зд (цінність здоров'я)	- 0,41													
Диф (дифузність цін. системи)	-0,3	- 0,36					- 0,26				- 0,24		-0,3	
Неуст (неспійкість ЦС)	- 0,35	- 0,36						- 0,27	- 0,37		- 0,31	- 0,37		- 0,26
Ду (несприйняття дух. цінностей)			- 0,23	- 0,24										
Rs (узгодж-сть деклар. і діючих ц.)	0,25								0,22	0,21			0,23	

Негативний кореляційний зв'язок спостерігається з показниками імпульсивності (-0,45), екстраунітивності (-0,5), тенденцією до протидії (-0,22) і контрастною міжособистісною взаємодією (-0,29), нестійкістю (-0,35), дифузністю (-0,3) ціннісної системи, гедоністичними (-0,46), прагматичними (-0,41) і матеріальними (-0,26) цінностями.

Таким чином, сформованість моральних ставлень людини до дійсності виступає одним з найбільш важливих інтегральних показників моральної сфери особистості, пов'язаних з емоційно-оцінювальним рівнем засвоєння моральних цінностей. Сформованість моральних ставлень обумовлена зрілістю ціннісної системи й визначає стратегію конгруентної міжособистісної взаємодії людини з навколишніми. Домінування дефіцитарних цінностей перешкоджає формуванню конструктивних взаємовідносин людини зі світом.

Показник *відповідальності* (фактор G – 16PF) має значимий позитивний кореляційний зв'язок (див. табл. 2.10) з показником сформованості моральних ставлень

(0,5), моральними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,23 до 0,49), цінностями творчості (0,28), саморозвитку (0,25), духовності (0,32), моральності (0,48), засвоєнням моральних принципів (0,51), а також з тенденцією до компромісу (0,25). Негативна кореляція спостерігається з показниками нестійкості (-0,36) і дифузності (-0,36) ціннісної системи, гедоністичними (-0,37), матеріальними (-0,37) і прагматичними (-0,3) цінностями, імпульсивністю особистості (-0,33) і такою стратегією міжособистісної взаємодії як протидія (-0,24). Інтерпретувати дану кореляційну закономірність можна у такий спосіб: відповідальність, як стійка моральна характеристика особистості залежить від ступеня засвоєння моральних цінностей, принципів і обумовлює розвиток моральних ставлень та інших моральних рис особистості. Важливу детермінуючу функцію у формуванні відповідальності виконують вищі буттєві цінності (духовності, творчості, саморозвитку). Незрілість ціннісно-сислової сфери (домінування дефіцитарних цінностей (гедоністичних, матеріальних й прагматичних) у сполученні з дифузністю й нестійкістю ціннісної системи) перешкоджають розвитку ціннісної регуляції й прояву відповідальності людини.

Показник *внутрішнього локусу контролю* (-ЛК) (див. табл. 2.10) позитивно корелює з показниками моральної сфери (сформованістю моральних ставлень (0,28), відповідальністю (0,29), совістю (0,32), поважністю (0,32), безкорисливістю (0,23)), контролем емоцій (0,23), реакціями проблемно-вирішувального типу (по С. Розенцвейгу) (0,26), усвідомленістю життя (0,23), духовними (0,29), моральними (0,35) цінностями й віком респондентів (0,22). Негативна кореляція спостерігається з гедоністичними (-0,36), матеріальними (-0,22) цінностями, несприйняттям духовних (-0,23) цінностей. Таким чином, логічно припустити, що внутрішній локус контролю, як акмеологічний показник особистісної зрілості, являє собою важливу складову психологічного механізму моральної регуляції поведінки людини. Він остаточно формується наприкінці юнацького віку й залежить від ступеня засвоєння духовних і моральних цінностей. Домінування в ціннісній системі особистості гедоністичних і матеріальних цінностей перешкоджає формуванню внутрішнього локусу контролю.

Аналіз кореляційних зв'язків таких моральних рис особистості як симпатія,

довіра, уважність і повага до людей, поступливість, чесність, безкорисливість, совість і альтруїзм тісно корелюють між собою й описаними вище показниками моральної сфери. Далі ми розглянемо їхні кореляційні зв'язки лише із ціннісними детермінантами й особистісними особливостями. Показник *симпатії* до навколишніх (Си) (див. табл. 2.10) більшою мірою виражений у дівчат і має позитивну кореляцію із засвоєнням моральних цінностей (0,39), афіліативністю (0,4), контролем емоцій (0,29), інтрапунітивністю (0,28), тенденцією до компромісів (0,34). Помірний негативний кореляційний зв'язок спостерігається з гедоністичними цінностями (-0,27), несприйняттям духовних цінностей (-0,24), індивідуалістичністю (-0,37), екстрапунітивністю (-0,23).

Дану залежність можна інтерпретувати в такий спосіб: щирю симпатію до навколишніх може проявляти духовно-моральна особистість, яка здатна контролювати свої почуття й нести за них відповідальність. Гедоністично спрямована, екстрапунітивна людина не здатна до побудови повноцінних моральних відносин, оскільки прояву щирої (безкорисливої) симпатії до навколишніх перешкоджає сполучений з гедонізмом індивідуалізм.

Показник *довіри* (До) (див. табл. 2.10) позитивно корелює з усвідомленістю життя (0,38), афіліативністю (0,29), тенденцією до компромісів (0,41), внутрішнім локусом контролю (0,28), реакціями проблемно-вирішувального типу (0,3), засвоєнням моральних цінностей (0,42), цінностями родини (0,21), саморозвитку (0,23). Негативна кореляція спостерігається з гедоністичними (-0,34), і матеріальними (-0,27) цінностями, індивідуалістичністю (-0,21), еґо-захисним типом реакцій (-0,25). Тобто, зріла, моральна особистість, яка здатна в проблемних ситуаціях самостійно знаходити адекватні рішення, як правило, довіряє іншим людям. Вона прагне до саморозвитку й сімейних стосунків. Наявність індивідуалізму й гедоністично-матеріальної спрямованості сприяє розвитку еґоїзму, що перешкоджає побудові довірливих взаємин.

Показник *поважності* (Ув) (див. табл. 2.10) також позитивно корелює з усвідомленістю життя (0,3), афіліативністю (0,33), тенденцією до компромісів (0,3), внутрішнім локусом контролю (0,32), засвоєнням моральних цінностей (0,4), а також з цінністю спілкування (0,22). Негативна кореляція спостерігається з

індивідуалістичністю (-0,3), домінуванням гедоністичних (-0,39) цінностей. Поважність, як і ряд інших моральних якостей, більшою мірою властива дівчатам, ніж юнакам. Інтерпретація даної закономірності така ж як і в попередньому випадку: моральна людина, відкрита до спілкування, як правило, шанобливо ставиться до інших людей. Індивідуалізм і гедоністично-матеріальна спрямованість сприяє розвитку егоїзму, що несумісно із повагою до навколишніх.

Показник *уважності* до навколишніх (В) (див. табл. 2.10) має позитивний кореляційний зв'язок з відповідальністю (0,32), інтрапунітивністю (0,23), імпульсивністю (0,31), компромісністю (0,28), засвоєнням моральних цінностей (0,3) та цінністю спілкування (0,23). Негативна кореляція існує з екстрапунітивністю (-0,36), імпульсивністю (-0,31), цінністю інтелекту (-0,23) і дифузністю ціннісної системи (-0,26). Проінтерпретуємо дану залежність у такий спосіб: моральні, відповідальні люди, зорієнтовані на спілкування, уміють бути уважними стосовно навколишніх і йти на компроміси. Якщо людина має розмиту ціннісну систему (не знає, що для неї в житті важливо), то при цьому страждає, насамперед, її вольова сфера (людина стає імпульсивною, екстрапунітивною) і відповідно розсіюється уважність до інших людей. Люди з вираженою цінністю інтелекту також часто бувають розсіяні й неуважні стосовно навколишніх, оскільки постійно знаходяться в інтровертованому світі своєї інтелектуальної діяльності.

Показник *поступливості* (Ус) (див. табл. 2.10) має позитивний зв'язок з віком (0,38), щасливістю (0,32), відповідальністю (0,41), інтрапунітивністю (0,26), імпульсивністю (0,24), компромісністю (0,36), засвоєнням моральних цінностей (0,48), цінностями родини (0,33), естетики (0,27), духовності (0,29). Негативна кореляція існує з екстрапунітивністю (-0,32), імпульсивністю (-0,36), его-захисним типом реакцій (-0,23), дефіцитарними (гедоністичними (-0,32), матеріальними (-0,36), прагматичними (-0,34)) цінностями нестійкістю (-0,27) ціннісної системи.

Показник *безкорисливості* (Б/К) (див. табл. 2.10) має аналогічну картину інтеркореляційних зв'язків. Додатковими ціннісними детермінантами тут виступають цінності творчості (0,23), саморозвитку (0,34), духовності (0,28), а також узгодженість між декларованими й реально діючими цінностями (0,22). Іншими словами,

старшокласники, переживаючи кризу самоствердження, проявляють юнацький негативізм і менш поступливі й безкорисливі, ніж студенти. Зріла особистість, що морально самовизначилася, задоволена своїм життям, яка реалізує сімейні, естетичні, творчі й духовні цінності, прагне до саморозвитку, поводить великодушно й безкорисливо стосовно інших людей, поступається їм. Непоступливість і корисливість є свідомством внутрішньої конфліктності людини, нестійкості й суперечливості її ціннісної системи. Вона не вміє нести відповідальність (екстрапунітивність), ворожа у міжособистісних контактах (его-захисні реакції). При цьому існує залежність людини від дефіцитарних цінностей, і має місце страх їхньої втрати.

Показник *чесності* (Ч) (див. табл. 2.10) позитивно корелює з усвідомленістю життям (0,45), відповідальністю (0,23), афіліативністю (0,35), контролем емоцій (0,25), проблемно- вирішувальним типом реагування (0,23), внутрішнім локусом контролю (0,21), засвоєнням моральних цінностей (0,35), узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (0,21). Негативна кореляція спостерігається з показником індивідуалістичності (-0,29). Тобто, нечесність свідчить про незасвоєння моральних цінностей, неузгодженість поведінки людини з її цінностями. Морально зріла особистість відрізняється чесністю у визнанні своїх вчинків, вона здатна відповідати за свою поведінку.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показника *совісті* (З) (див. табл. 2.10) показав, що існує значима кореляція даного показника з віком (0,39), внутрішнім локусом контролю (0,32), відповідальністю (0,4), самоконтролем (0,32), інтрапунітивністю (0,36), імпульсивністю (0,32), задоволенням життям (0,31), такими стратегіями міжособистісної взаємодії як співпраця (0,3), односпрямоване сприяння (0,27), компроміс (0,24) і ціннісними детермінантами: цінностями родини (0,32), духовності (0,44), естетики (0,31), саморозвитку (0,24). Негативна кореляція спостерігається з імпульсивністю (-0,41), догматизмом (-0,22), екстрапунітивністю (-0,44), его-захисним типом реакцій (-0,31), дифузністю (-0,24), нестійкістю (-0,31) ціннісної системи й домінуванням дефіцитарних цінностей (гедоністичних (-0,49), матеріальних (-0,34), прагматичних (-0,5)).

Показник *альтруїзму* (Ал) (див. табл. 2.10) також позитивно корелює з усіма

моральними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,23 до 0,7), прагненням до співпраці (0,25) і компромісу (0,24), цінностями родини (0,29), духовності (0,43), саморозвитку (0,4), естетики (0,22). Негативна кореляція спостерігається з екстрапунітивністю (-0,45), его-захисними реакціями (-0,37), суперечливістю (-0,28) і нестійкістю (-0,37) ціннісної системи, домінуванням дефіцитарних цінностей (гедоністичних (-0,45), матеріальних (-0,4), прагматичних (-0,43)).

Таким чином, формування совісті й альтруїзму обумовлено впливом зрілої системи вищих буттєвих, особливо духовно-моральних, цінностей у сполученні із цінністю родини. Совість і альтруїзм, як показники особистісної зрілості, сприяють прояву доброзичливості відносно інших людей (співробітництво, допомога, компроміс). Психологічними механізмами розвитку альтруїзму й совісті виступають внутрішній локус контролю, відповідальність, інтрапунітивність. Незрілість ціннісної системи, неосмілене прийняття норм (догматизм), екстрапунітивність і егоїстичні риси перешкоджають розвитку совісті, альтруїзму й моральної сфери особистості в цілому.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показника здатності особистості до *морального вибору* (НС) (див. табл. 2.10) показав, що існує значима кореляція даного показника з більшістю показників моральної сфери (сформованістю моральних ставлень (0,57), засвоєнням моральних цінностей (0,62) і принципів (0,31), совістю (0,5), альтруїзмом (0,44), безкорисливістю (0,37), поступливістю (0,34) відповідальністю (0,3), уважністю (0,28) і довірою людям (0,28)), інтрапунітивністю (0,42), імпульсивністю (0,36), реакціями перешкодно-домінантного (0,31) і проблемно-вирішувального (0,36) типів, з тенденціями до співпраці (0,4), компромісу (0,27), з віком (0,64) і такими ціннісними детермінантами як засвоєння моральних цінностей (0,38), цінностями родини (0,36), духовності (0,32) і узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (0,23). Негативна кореляція існує з імпульсивністю (-0,53), екстрапунітивністю (-0,5), реакціями его-захисного типу (-0,5), стратегією міжособистісної взаємодії по контрасту (-0,23), дифузністю ціннісної системи (-0,3) і дефіцитарними цінностями (-0,38).

Таким чином, здатність особистості до морального вибору, яка виступає як

показник актуалізації в поведінці моральних цінностей, конструктивно впливає на характерологічні особливості особистості, на побудову міжособистісних стосунків, обумовлює конструктивний тип безпосереднього реагування в ситуації фрустрації, відіграє істотну роль у розвитку моральної саморегуляції. Як показують результати дослідження, для людини, що здатна до морального вибору, характерна зріла ціннісна система з домінуванням духовних, моральних і сімейних цінностей. Дефіцитарні цінності перешкоджають формуванню здатності особистості до морального вибору.

Інтегральний показник моральних рис особистості (Об) (див. табл. 2.10) позитивно корелює з віком (0,27), усвідомленістю життя (0,34), задоволеністю своїм життям (0,39), стратегіями до співпраці (0,31) і компромісу (0,46) і з такими ціннісними детермінантами як цінності моральності (0,72), духовності (0,36), родини (0,34), саморозвитку (0,26), естетики (0,22). Негативна кореляція спостерігається з індивідуалізмом (-0,28), імпульсивністю (-0,37), екстрапунітивністю (-0,45), нестійкістю ціннісної системи (-0,26) і дефіцитарними цінностями (гедоністичними (-0,46), матеріальними (-0,37) і прагматичними (-0,38)).

Отже моральність є акмеологічною характеристикою особистісної зрілості, що обумовлює почуття усвідомленості, задоволеності життям, вибір конструктивних стратегій міжособистісної взаємодії. Найбільш значимими при формуванні моральної сфери виявляються такі ціннісні детермінанти як засвоєння буттєвих цінностей: саморозвитку, моральності, духовності, естетики в сполученні із цінностями родини, а також стабільність ціннісної системи. Домінування дефіцитарних цінностей перешкоджає моральному становленню особистості в юнацькому віці.

Крім зазначених критеріїв моральної сфери для нас становить інтерес аналіз зв'язку із ціннісними детермінантами таких особистісних особливостей як задоволеність людини життям і типів реакцій у ситуаціях фрустрації за методикою С.Розенцвейга. Коефіцієнти кореляції цих додаткових показників з показниками моральної сфери, ціннісними детермінантами й особистісними рисами представлені в табл. 2.11.

Показник *задоволеності* людини життям (Сч) (табл. 2.11) має позитивний кореляційний зв'язок з усвідомленістю життям (0,4), реакціями проблемно-

вирішувального типу (0,28), показниками моральної сфери (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,21 до 0,39), тенденціями до співпраці (0,25) і компромісів (0,24), контролем емоцій (0,22), цінністю здоров'я (0,29). Негативний кореляційний зв'язок спостерігається з невротичністю (-0,34), матеріальними цінностями (-0,21) і дифузністю ціннісної системи (-0,2). Таким чином, можна припустити, що найбільш щасливою почуває себе здорова (фізично й психічно) особистість, із чіткою системою цінностей, розвиненим контролем своїх емоцій, здатна до моральних вчинків, вирішення проблемних ситуацій, до конструктивної взаємодії з людьми. Домінування в людини матеріальних цінностей сприяє стану постійної заклопотаності, що перешкоджає переживанню гармонії з навколишніми й задоволеності життям.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показників за методикою С.Розенцвейга показав, що *екстрапунітивний* і *его-захисний* типи реакції у ситуаціях фрустрації (табл. 2.11) негативно корелюють із показниками моральності, у той час як інтрапунітивні, імпунітивні та проблемно-вирішувальні реакції мають позитивний кореляційний зв'язок з віком і показниками моральної сфери особистості. Екстрапунітивні й его-захисні реакції мають позитивну кореляцію із нестійкістю ціннісної системи, з незасвоєнням моральних цінностей, несприйняттям цінностей духовності та саморозвитку. Крім того, позитивний зв'язок спостерігається між екстрапунітивністю й дефіцитарними цінностями (гедоністичними (0,38), матеріальними (0,22) і прагматичними (0,34)); між его-захисними реакціями й дифузністю ціннісної системи (0,25). Отже, екстрапунітивні та его-захисні реакції є індикатором особистісної незрілості, нездатності до моральної поведінки, що перешкоджає моральному становленню в юнацькому віці.

Таблиця 2.11

Матриця значимих інтеркореляційних зв'язків додаткових показників з показниками моральної сфери, ціннісними детермінантами й особистісними рисами

Показники	Сч	ЕІ	АІ	ІІ	МІ	m
G (відповідальність)		-0,26	-0,23			
НС (моральний вибір)		-0,5	-0,5	0,42	0,36	0,26
Ну (моральні ставлення)	0,21	-0,5	-0,33	0,49	0,29	0,34
-Мь (засвоєння мор. принципів)		-0,34	-0,24	0,24	0,27	
Со (совість)	0,31	-0,44	-0,31	0,36	0,32	0,24
Ал (альтруїзм)		-0,45	-0,37	0,25	0,44	

До (довіра)	0,38		-0,25			0,3
Б/К (безкорисливість)	0,22		-0,32	0,24	0,31	0,25
Сж (усвідомленість життя)	0,4					0,3
Им (імпульсивність)		0,24	0,31		-0,22	
С (контроль емоцій)	0,22	-0,24		0,27		0,27
Нв (невротичність)	-0,34					
m (проблемно-вирішальні реакції)	0,28	-0,32	-0,51	0,6		
Км (тенденції до компромісів)	0,24					
КТ (контрастна взаємодія)		0,3		-0,25	-0,23	
Сем (цінність родини)		-0,33		0,25	0,28	
Общ (цінність спілкування)						-0,25
НР (моральні цінності)		-0,36	-0,2		0,35	
Дух (цінність духовності)		-0,3	-0,23	0,36		0,28
С/р (цінність саморозвитку)			-0,34	0,31		0,33
Гед (цінність гедонізму)		0,38			-0,31	
Мат (матеріальні цінності)	-0,21	0,22				
С/у (прагматич. цінності)		0,34				
Зд (цінність здоров'я)	0,29					
Диф (дифузність цін. системи)	-0,2		0,25			
Неуст (нестійкість ЦС)		0,27	0,24		-0,31	
Rs (узгодж. декларов. і діючих. ц.)				0,32		0,31

Інтрапунітивні та імпунітивні реакції (див. табл. 2.11) позитивно корелюють із цінностями родини, а негативна кореляція спостерігається з такими ціннісними детермінантами як домінування гедоністичних і прагматичних цінностей. Існує також позитивна кореляція *інтрапунітивних і проблемно-вирішувальних реакцій* із цінностями духовності, саморозвитку й узгодженістю між декларованими та реально діючими цінностями, а *імпунітивних* – із внутрішнім локусом контролю (0,26), стабільністю ціннісної системи (0,31) і засвоєнням моральних цінностей (0,35), що свідчить про особистісну зрілість осіб, котрі демонструють дані типи реакцій.

Отже, спираючись на результати аналізу інтеркореляційних зв'язків, ми бачимо, що моральні показники позитивно корелюють із буттєвими цінностями й такими особистісними особливостями як інтрапунітивність, імпунітивність, усвідомленість життя, афіліативність, внутрішній локус контролю, а також з тенденціями до співпраці й компромісів. Найбільш значимими виявляються такі ціннісні детермінанти розвитку моральної сфери особистості як: стабільність ціннісної системи, засвоєння цінностей

саморозвитку, моральності, духовності, естетики у сполученні із цінностями родини. Дефіцитарні цінності (матеріальні, гедоністичні й прагматичні) перешкоджають формуванню моральних якостей людини. Моральність є характеристикою особистісної зрілості й обумовлює почуття усвідомленості життя, вибір конструктивних стратегій міжособистісної взаємодії.

Таким чином, особливостями ціннісної детермінації особистості в юнацькому віці є такі закономірності: найбільш значимими при формуванні моральної сфери виявляються *стійкість* ціннісної системи й засвоєння *буттєвих* і *сімейних* цінностей.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів бакалаврського дослідження дозволило сформулювати наступні висновки.

1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми вказує на актуальність для наукової психології дослідження явища ціннісної детермінації морального становлення особистості в підлітковому віці, оскільки закладаються ті основи, на яких будуватиметься ціннісно-моральний стрижень особистості в її подальшому житті.

В якості методологічного підходу до вивчення ціннісної детермінації морального становлення доцільно використовувати ціннісно-особистісний підхід, відповідно до якого особистість розглядається як система, вищим детермінуючим рівнем якої є ієрархічна підсистема цінностей. Основними принципами даного підходу виступають принципи детермінізму, розвитку ієрархічно організованих систем, єдності ціннісно-сміслових регуляторів і поведінки особистості.

Цінності являють собою узагальнені когнітивно-емоційні смислові утворення, які мають певне змістове наповнення й поєднують домінуючі мотиви особистості в систему її значимих ставлень до дійсності. Ціннісна система є ієрархічною системою цінностей, яка детермінує ціннісну спрямованість розвитку моральної сфери і психорегуляцію моральної поведінки юнацтва. Характеристиками ціннісної системи, що забезпечують ціннісну регуляцію морального розвитку особистості, виступають: наявність чіткої ціннісної ієрархії, засвоєння буттєвих, зокрема, моральних, духовних цінностей, узгодження декларованих та діючих цінностей. У процесі засвоєння людиною цінності перетворюються в особистісні риси, які створюють психологічні умови морального становлення й істотно впливають на процес актуалізації тих або інших цінностей.

Вектор особистісного розвитку має два напрями: конструктивний й деструктивний. Конструктивний особистісний розвиток обумовлений розвитком моральної сфери, він є результатом успішного функціонування ціннісної системи. Деструктивний розвиток є процесом формування особистісних дисгармоній і супроводжується девіаціями моральної сфери, порушенням ціннісно-моральної

регуляції поведінки.

Моральне становлення особистості відбувається завдяки засвоєнню та актуалізації буттєвих, зокрема, духовних цінностей шляхом набуття культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Воно має певні етапи: формування уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток моральних переконань (емоційно-оцінювальний етап) та здійснення моральної поведінки (поведінковий етап).

Цінності виступають важливим фактором детермінації морального становлення сучасної молоді. Вплив деструктивних цінностей масової культури викликає девіації морального становлення юнацтва, які розглядаються як відхилення особистісного розвитку від ціннісно-моральної норми. Критеріями норми морального становлення в юнацькому віці виступають зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери та соціально-психологічна адаптованість особистості.

2. Система ціннісних детермінант особистісного розвитку, являє собою дихотомічні особливості ціннісної системи, які можуть бути як конструктивними (детермінантами конструктивного розвитку) так і деструктивними, що обумовлюють деструктивний особистісний розвиток. Ціннісні детермінанти морального становлення особистості характеризуються певними показниками: ступенем структурованості цінностей (стійкістю ціннісної структури, наявністю чіткої ієрархії цінностей), змістом (несуперечливістю змісту цінностей, засвоєнням духовних цінностей, підпорядкованістю дефіцитарних цінностей моральним) і можливістю реалізації цінностей (узгодженістю декларованих та реально діючих цінностей). Показниками сформованості моральної сфери особистості є: засвоєння моральних принципів, сформованість моральних ставлень до інших. Здатність до морального вибору та наявність моральних якостей особистості (відповідальності, внутрішнього локусу контролю, симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісності, альтруїзму) як стійких моральних тенденцій виступають показниками актуалізації в поведінці моральних цінностей.

Моделлю вивчення прояву ціннісної детермінації морального становлення в підлітковому віці виступає взаємозв'язок ціннісно-сміслової сфери та показників морального становлення (особливостей моральної сфери у сполученні з особистісними

рисами).

3. Дослідження структури та змісту системи цінностей як факторів морального становлення особистості показало: протягом підліткового віку активно відбувається структурування та ієрархізація ціннісної системи, усвідомлення й засвоєння буттєвих цінностей (інтелекту, творчості, саморозвитку, духовності), що обумовлює моральне становлення особистості. Однак, домінуючими залишаються цінності родини і спілкування, реалізація яких вимагає засвоєння етичних цінностей. Зниження відсотка осіб, які не визначилися щодо власних цінностей і збільшення кількості осіб, які активно самовизначаються з ними, свідчить про активізацію процесу ціннісного самовизначення як необхідної умови морального становлення в підлітковому віці.

4. Встановлено такі закономірності ціннісної детермінації морального становлення особистості в підлітковому віці: сімейні та буттєві цінності (саморозвитку, моральності, духовності, естетики) у сполученні зі стійкістю ціннісної системи й узгодженістю декларованих та діючих цінностей сприяють моральному становленню; дефіцитарні цінності (гедоністичні, матеріальні та прагматичні) у сполученні з недостатньою сформованістю ціннісної ієрархії перешкоджають моральному становленню й психічному розвитку особистості в цілому.

Механізм ціннісної детермінації морального становлення має мотиваційний, змістовий і операціональний компоненти, які обумовлюють зміст ціннісної спрямованості, розвиток моральної сфери, особистісних рис і створюють підстави для психологічної готовності людини до моральної поведінки. Аналіз результатів дослідження показав, що ціннісна детермінація морального становлення в підлітковому віці має свої позитивні й негативні форми прояву, тобто, може сприяти як конструктивному, так і деструктивному психічному розвитку людини.

Дослідження підтвердило, що особливостями ціннісної детермінації морального становлення в підлітковому віці виступають: сформованість належної ціннісної ієрархії (пріоритет буттєвих цінностей над дефіцитарними), стійкість, диференційованість ціннісної системи, узгодженість декларованих та реально діючих цінностей.

Суперечливість змісту ціннісної системи, домінування дефіцитарних, несприйняття духовних і моральних цінностей сприяють формуванню гедоністично-

прагматичної спрямованості та індиферентності щодо моральності. Нестійкість, дифузність ціннісної структури, відсутність чіткої ієрархії цінностей викликають недостатню сформованість ціннісного стрижня особистості, що сприяє розвитку нестійкої акцентуації характеру в юнацькому віці. Наявність неузгодженості між декларованими та реально діючими цінностями, а також фрустрації при реалізації цінностей спричиняє підвищення психічної напруги.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження була досягнута мета роботи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективу подальшої роботи ми вбачаємо у розробці методів ціннісно-морального психологічного консультування, спрямованого на профілактику і корекцію детермінант морального становлення особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдєєва С. В. Виховна система школи творчого зростання особистості. Виховна робота в школі : наук.-метод. журн. 2012. № 8. С. 20–34.
2. Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Антонечко В. Г. та ін. Філософський словник соціальних термінів. Харків : Укрвидав, 2005. 670 с.
3. Анєнкова І. П. Критерії і показники якості освіти у ВНЗ. Наука і освіта : наук.-практ. журн. Одеса : ПНЦ НАПН України, 2011. № 8. С. 4–8
4. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Чернівці : Букрек, 2015. Том 2. 640 с. 437 23.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : в 3-х кн. : навч.-метод. видання. Київ : Либідь, 2003. Кн. 2. : Особистісно орієнтований підхід : науковопрактичні засади. 344 с. 24.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 280 с. 25.
7. Бех І. Д. Психологічний супровід особистісно зорієнтованого виховання. *Початкова школа: щомісячний науково-методичний журнал*. Київ: Початкова школа, 2018. № 3. С. 1–6. 26.
8. Белова Л. О. Виховна система сучасного ВНЗ : соціологічні аспекти аналізу : дис. ... д-ра соціолог. наук : 22.00.04 / Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія». Харків, 2005. 395 с. 27.
9. Бирик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків : Фоліо, 2005. 623 с.
10. Бондар М. С. Моніторинг якості виховної роботи у навчальному закладі. Освітнянський вісник, 2012. № 3. С. 5–6. 438 34.
11. Бондар В., Золотоверх В. Інтерпретація еволюції спеціальної освіти: зародження, становлення, розвиток (до десятиріччя Інституту спеціальної педагогіки АПН України). *Дефектологія : наук.-метод. журн*. Київ: Педагогічна преса, 2019. № 1. С. 2–10. 35.

- 12.Бондарев В. П. Технология педагогического сопровождения учащихся в образовательном процессе. Эйдос: интернет-журнал. 2001. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2001/0519-02.htm> (дата звернення : 17.04.2019).
- 13.Бондаренко З. П. Наставництво в Україні як технологія супроводу дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківства. 2017. URL: http://distance.dnu.dp.ua/ukr/conference/2015/osvitniy_dosvid_v_Ukraini/Bondarenko.pdf. (дата звернення : 17.04.2019).
- 14.Бондисєва Г. Модернізація змісту управління школою. Директор школи. 2006. № 38. С. 12.
- 15.Бражнич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2001. 238 с.
- 16.Варіативні моделі розвитку сільських загальноосвітніх навчальних закладів : наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В. В. Мелешко. Київ : Пед. думка, 2011. 160 с.
- 17.Ватрас В. А. Вчення про суб'єкта сімейних правовідносин в правових теоріях та школах. *Університетські наукові записки : наук. часоп.* Хмельницький : 2019. № 2. С. 68–74.
- 18.Вашуленко О. В. Питання наступності в педагогічній теорії. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України : наук.-теорет. та інформац. журн.* Київ : Педагогічна преса, 2015. № 4. С. 49–59. 439
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- 20.Вербицький В. В., Литовченко О. В., Ковбасенко Л. І. та ін. Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу : колективна монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 192 с.
- 21.Виховні системи навчальних закладів : теорія та практика / укладач О. Є. Гречаник. Харків : Видавнича група «Основа», 2014. 224 с.

22. Власова Т. Р. Інститут сім'ї у процесі творення інтелектуального ресурсу. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту: Економічні науки*. Чернівці: Вид-во ЧТЕІ КНТЕУ, 2016. Вип. 3. С. 394–401.
23. Войтюк І. В. Корекція мислення дітей старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями засобами нетрадиційної зображувальної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.03 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ. 2020. 21 с. 49.
24. Волкова Н. П. Особливості реалізації функцій управління виховним процесом у загальноосвітньому закладі. *Освітній менеджмент : теорія і практика : зб. наук. праць / за заг. ред. І. В. Соколової, О. Б. Проценко*. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 41–50.
25. Волкова Т. І. Управління розвитком виховної системи загальноосвітніх навчальних закладів інноваційного типу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2016. Вип. 8 (61). С. 62–67.*
26. Коломієць, Н. С. (2010). Психологічні основи морального виховання старшокласників. Київ: Либідь. 2002. 235 с.
27. Горбунова, О. І. (2016). Психолого-педагогічні аспекти формування моральної свідомості старшокласників. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Педагогічні науки*, 2018. 145(1), 65-69.
28. Кравченко, О. В. (2018). Психолого-педагогічні аспекти формування моральної свідомості старшокласників у процесі вивчення етики. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, 31, 144-148.
29. Бондаренко, Л. В. (2019). Психологічні особливості формування моральної свідомості старшокласників у контексті громадянського виховання. *Науковий вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*, 43, 89-94.

- 30.Столяренко, Л. В. (2020). Розвиток моральної свідомості старшокласників у процесі навчально-виховного процесу. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*, 2015. 252(1), 20-25.
- 31.Погребняк, І. В. (2016). Психологічні особливості розвитку моральної свідомості старшокласників у контексті гуманізації освіти. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Психологія*, 52, 93-98.
- 32.Лапінська, О. О. (2019). Психологічні особливості формування моральної свідомості старшокласників в умовах сучасної школи. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, 42, 112-116.
- 33.Яковлева, І. В. (2021). Моральне виховання старшокласників у сучасних умовах: психолого-педагогічні аспекти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, 69, 115-120.
- 34.Шевченко, І. І. (2017). Морально-етичне виховання старшокласників: теорія та практика. *Соціально-педагогічні інновації*, 4(11), 41-46.
- 35.Струтинська, Н. Ю. (2015). Психолого-педагогічні умови формування моральної свідомості старшокласників у процесі вивчення етики. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 124, 165-170.
- 36.Гаврилюк, О. М. (2018). Морально-етичне виховання старшокласників у процесі вивчення соціальних наук. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 151, 78-83.
- 37.Калінчук, Л. Ю. (2019). Формування моральної свідомості старшокласників засобами театру. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 183, 46-51.
- 38.Клімова, Л. М. (2016). Психологічні особливості розвитку моральної свідомості старшокласників у процесі духовно-морального виховання. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 126, 161-165.

- 39.Хоменко, О. Ю. (2016). Психолого-педагогічні основи формування моральної свідомості старшокласників у процесі навчально-виховного процесу. *Молодий вчений*, 1(34), 82-86.
- 40.Яковлева, Ю. М. (2015). Психолого-педагогічні умови формування моральної свідомості старшокласників в умовах сільської школи. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 120, 157-161.
- 41.Піддубна, Н. В. (2019). Особливості формування моральної свідомості старшокласників у контексті особистісно орієнтованого підходу. *Вісник Черкаського університету. Педагогічні науки*, 3, 103-108.
- 42.Рибалко, Н. М. (2018). Розвиток моральної свідомості старшокласників в умовах проектної діяльності. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*, 54, 265-272.
- 43.Кравченко, Т. (2017). Розвиток моральної свідомості підлітків у процесі соціалізації. *Педагогічний процес: теорія та практика*, 4(52), 88-94.
- 44.Луценко, Л. І. (2015). Моральна свідомість підлітка як предмет психологічного дослідження. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 114, 141-146.
- 45.Ляшенко, А. В. (2018). Моральна свідомість підлітка в умовах сучасного суспільства. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 155, 96-100.
- 46.Петрова, І. М. (2016). Педагогічні умови формування моральної свідомості підлітків. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 121, 205-210.
- 47.Романюк, Л. Ю. (2019). Моральна свідомість підлітків у сучасному світі: теорія та практика. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 188, 94-99.
- 48.Сухомлинська, Н. Ю. (2017). Психологічні особливості розвитку моральної свідомості підлітків. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8(68), 174-177.
- 49.Ткаченко, О. В. (2015). Моральна свідомість підлітків у сучасному світі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 117, 174-178.

- 50.Яковлева Н.В. Деякі особливості виявлення комунікативних бар'єрів у процесі вивчення іноземної мови. *Психологія: Зб. наук. пр. Вип. 11.* К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2000. С. 360-366.
- 51.Яковлева Н.В. Причины возникновения коммуникативных барьеров в процессе изучения иностранных языков. *Психологія: Зб. наук. пр. Вип. 14.* – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. С. 305 – 310.
- 52.Яковлева Н.В. Организация коллективной деятельности с целью преодоления коммуникативных барьеров в процессе изучения иностранного языка. *Психологія: Зб. наук. пр. Вип. 17.* К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2002. С. 307 – 312.
- 53.Яковлева Н.В. Науково-теоретичні підходи до вивчення проблеми комунікативних бар'єрів. *Зб.наук.пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред.Максименка С.Д.К.,2002. Т.IV, ч. 5.290-295.*
- 54.Яковлева Н.В. Дослідження психічного стану студентів з метою виявлення комунікативних бар'єрів у процесі вивчення іноземної мови. *Актуальні проблеми психології.* Том.V: Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Частина 1./ За ред. Максименка С.Д. К.: Нора-прінт, 2002. С.137-141.
- 55.Яковлева Н.В. Некоторые аспекты взаимодействия преподавателя и учебной группы *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.* Луганськ, 1999. №1. –С. 136–141
- 56.Бойко, Ю. В. (2019). Моральна свідомість підлітків у сучасних умовах. *Педагогічна освіта та наука, 1(43), 54-59.*
- 57.Головач, І. В. (2017). Особливості формування моральної свідомості підлітків. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2(62), 218-222.*
- 58.Колесник, О. О. (2016). Моральна свідомість підлітків: сутність, структура, фактори формування. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки, 138, 101-104.*

- 59.Котенко, Н. В. (2018). Педагогічні умови формування моральної свідомості підлітків. Освіта і наука в умовах глобалізації, 4, 47-51.
- 60.Шевченко, О. О. (2015). Моральна свідомість підлітків як компонент соціальної компетентності. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка, 3(148), 60-64.
- 61.Яковлева, Л. І. (2017). Моральна свідомість підлітків у сучасних умовах. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Педагогічні науки, 52, 118-123.